Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
Atatürk University Journal of Faculty of Letters
Sayı / *Number* **66**, **Haziran**/ *June* **2021, 264-308**

ARŞİV BELGELERİNE GÖRE OSMANLI DEVLETİ'NDE KUR'ÂN-I KERÎM'İN TAB' VE NEŞRİYAT SÜRECİNİN DENETİMİ

Publishing and Printing Process of the Koran in Ottoman Empire According to Archival Records

(Makale Geliş Tarihi: 21.12.2020/ Kabul Tarihi: 04.03.2021)

Fatih RUKANCI[*]
Hakan ANAMERİÇ[**]
Yusuf YALÇIN[***]

Öz

Kur'ân-ı Kerîm'in İslam dininin temel referans kaynağı olması, onun orijinal ve hatasız olarak varlığını sürdürmesini zorunlu kılmıştır. Matbaa ile basımından önce Kur'an-Kerim ya da mushaf-ı şerif nüsha sayısının azlığı nispeten nüshalar üzerindeki kontrolü ve denetimi de kolaylaştırıyordu. Ancak Kur'ân-ı Kerîm'in ilk olarak Osmanlı Devleti dışında basılan nüshaları ve sonraları Osmanlı'daki baskı nüshalarının kontrol ve denetimi hem bazı nezâretlerin (bakanlıkların) bir arada uyum içinde çalışmasını gerektirmiş, hem de Kur'ân-ı Kerîm'e herhangi bir saygısızlığı, hürmetsizliği önleyecek, nüshaların doğruluğunu onaylayacak komisyonların kurulmasına neden olmuştur.

[*] Prof. Dr. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, Ankara / TÜRKİYE. *Prof. Dr., Ankara University, Faculty of Language and History Geography, Department of Information and Records Management, Ankara / TURKEY*. E-mail: frukanci@gmail.com / ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-9555-0747

[**] Prof. Dr. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, Ankara / TÜRKİYE. *Prof. Dr., Ankara University, Faculty of Language and History Geography, Department of Information and Records Management, , Ankara / TURKEY*. E-mail: hakananameric@gmail.com / ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9431-4403

[***] Dr. Öğr. Üyesi, Doğuş Üniversitesi, Meslek Yüksek Okulu, Tıbbi Dokümantasyon ve Sekreterlik Programı, İstanbul / TÜRKİYE. *Asst. Prof., School of Advanced Vocational Studies, Medical Documentation and Secretarial Program,* İstanbul / TURKEY. E-mail: yyalcin@dogus.edu.tr / ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-4718-2505

Gerek nezâretlerin gerekse bünyesinde bu konuyla ilgili kurulan komisyonların yapmış oldukları yurtiçi ve yurtdışı yazışmaların incelenmesi; Kur'ân-ı Kerîm'in basım ve yayımına ilişkin hangi faaliyetlerin hangi amaçlarla sürdürüldüğünü anlamamıza yardımcı olacaktır. Bu bağlamda makalede XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın ilk çeyreği arasındaki zaman dilimine tarihlenen arşiv belgelerinin ortaya koyduğu Osmanlı Devleti'nin Kur'ân-ı Kerîm hassasiyeti ve bu hassasiyet neticesinde mushaf-ı şerifin basım yayımına yönelik denetim uygulamaları açıklanmaya çalışılmıştır. Yine bu çalışma kapsamında incelenen arşiv belgelerinin kanıtsal değeri; İslamın önderliğini ve hamiliğini uzun yıllar üstlenmiş olan Osmanlı Devleti'nin Kur'anı- Kerim'i nüsha bazlı tartışmalardan uzak tutma çabasını da açıkça ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân-ı Kerîm basımı, Kur'ân-ı Kerîm yayımı, Osmanlı Devleti'nde matbaacılık, Kutsal kitap, Mushaf-ı şerif

Abstract

The Koran's being the basic reference source for Islam religion required it to survive in an original and accurate form. The limited number of the Koran or its manuscripts before printing facilitated the control and supervision of the copies to a certain extent. The control and supervision of the copies of the Koran printed outside the Ottoman State, then the copies printed in the Ottoman State required certain ministries to work in harmony with each other and led to the establishment of the commissions to prevent any disrespect or insolence towards the Koran and to approve the accuracy of the copies. Analysis of the internal and external correspondences exchanged by the ministries and relevant commissions established under such ministries will help us understand which activities were performed regarding the printing and publishing of the Koran and for what purposes. In this respect, the aim of the study is to clarify the sensitivity of the Ottoman State about the Koran and the supervision of the printing and publishing of the manuscripts of the Koran as presented in the archive documents dated between the second half of the XIXth century and the first quarter of the XXth century. The evidentiary value of the archive records analysed within the scope of this research clearly reveals the efforts of the Ottoman State having undertaken the leadership and guardianship of Islam for many years to keep the Koran out of the copy-based discussions.

Keywords: printing of the Koran, publishing of the Koran, printing in Ottoman Empire, Holy the Koran

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm'in elle çoğaltılması -istinsahı- ile matbaada basım ve yayımına ilişkin denetim Müslüman ülkelerde ve özellikle hilafet görevini 400 yıl boyunca üstlenmiş Osmanlı Devleti'nin üzerinde hassasiyetle durduğu bir konu olmuştur. Osmanlı devlet teşkilatı içinde bu denetim faaliyetini üstlenen nezâretler bünyesinde meclis ve heyetler kurulduğunu görmekteyiz. Konunun önemine binaen sübjektif yaklaşımlardan uzak tutulması gereken bu meselede; arşiv belgelerindeki bilgileri ortaya koyan bu çalışma, XIX. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın ilk çeyreğinin sonuna kadar yapılan yazışmalarda Kur'ân-ı Kerîm'in basımı ve yayımına ilişkin denetimi, tedbir ve sansürler ile mushaf-ı şerife gösterilen hürmet ve saygının devlet nezdinde nasıl karşılık bulduğunu anlamamıza yardımcı olacaktır.

Çalışmanın kapsamı ve amacı; XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadarki dönemde Kur'ân-ı Kerîm'in devlet kontrolünde neşriyatına yönelik önlemlerin konu edildiği arşiv belgelerini inceleyerek hem bu konudaki girişimleri belirlemek hem de Osmanlı Devleti'nin bu konudaki hassasiyetinin resmî yazışmalar üzerinden inceleme fırsatını sunmaktır. Çalışmadaki tüm yorum, görüş ve bilgiler incelenen arşiv belgelerinden elde edilen çıkarımlarla sınırlıdır. Bu durum çalışmanın objektifliğini güçlendirmektedir.

Konu kapsamındaki belgeler tasnifi tamamlanarak araştırmaya açılan Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi fonlarından taranmıştır. Erişilen belgelerin tamamı ve özetleri dikkatle okunup incelendikten sonra çalışmanın konusuna uygun olanlar beş temel başlık altında gruplandırılmıştır. Bu gruplar altında belgesel kaynak teşkil eden ilgili belgeler, seçilip açıklanarak çalışmaya tematik bir bütünlük kazandırılmıştır. Bu bağlamda çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmış, problemin anlaşılmasına yönelik olarak ele alınan belgeler, olayların doğal ortamındaki durumun anlaşılması için örneklendirilmiştir. Araştırmanın veri toplama yöntemi bağlamında ise olguların gerçekçi bir şekilde ele alınmasına yönelik öznel-yorumlayıcı bakış açısını desteklemek amacıyla doküman analizi yöntemi olarak belirlenmiştir.

Bilindiği gibi Hz. Muhammed hayatta iken vahiy kâtiplerine yazdırılan Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Ebubekir'in halifeliği sırasında bir araya getirilip bir kitap haline getirilmiştir. Bir araya getirilip, ciltlenen bu suhûfa -sayfalara- "Mushaf" adı verilir. Mushaf, Halife Hz. Osman zamanında yeniden gözden geçirilerek tertip edilmiş ve belli başlı İslam merkezlerine gönderilmiştir. Bu nüshalara da "Mushaf-ı Osman" denilmiştir. Bu mushaflar arasında özellikle Medine-i Münevvere'deki Ravza-i Mutahhara'da muhafaza olunmakta olan Medine Mushafı; nerede oldukları bilinmeyen Mekke Mushafı; ve Kufe Mushafı; son olarak Fas'a götürülen Basra Mushafı; Şam'da bulunduğu sanılan Şam Mushafı en çok bilinenleridir. Hz. Osman Mushaflarının şu anda nerede olduğu veya bazılarının günümüze ulaşıp ulaşmadığı mese-

lesi, Kur'an tarihi içerisinde hala çözümlenememiş gizemlerden birisidir. Dolayısıyla yangınlar, savaşlar vb. doğal afetler sebebiyle kayboldukları düşünülen bu mushaflar hakkında kesin bir şey söyleme imkânı yoktur. Bu durumun İslâm dünyası için büyük bir eksiklik olduğunu üzülerek ifade etmemiz gerekir. (Şen, 2014: 49).

İslam âleminde, kitap haline getirildikten sonra, kullanılan kâğıt ile doğru orantılı olarak değişik ebatta Kur'ân-ı Kerîmler çoğaltmak, onları süslemek, ciltlemek bir sanat kolu haline gelmiştir. Bu işlerle uğraşanlardan bazılarının zamanla şöhret ve mevki sahibi oldukları da görülmüştür. Ancak el yazısı Kur'ân-ı Kerîmler uzun zaman almakta ve pahalıya mal olmaktaydı. Bu nedenle sınırlı sayıda üretilen Kur'ân-ı Kerîmler gittikçe artan ihtiyacı karşılamıyor ve her isteyenin satın alma gücü bulunmuyordu (Gündüz, 1978, s. 345). Bu nedenler Kur'ân-ı Kerîm'in matbaada basımını gerektirmiştir.

Ancak matbaanın tesisinde bizde ilk itirazı yapanlar tarîk-i ilmiye ricâli olmuştur. Bu inhisârcılar (tekelciler) hemen; lüzûmundan fazla kitapların mevkii tedâvüle vaz'iyle âsâyişi umûmi ve mu'âmelât-ı diniyeye ihtira'ı (yeni bir şey, benzersiz) mezkûrun tehlikeli olacağını' belirtiyorlardı. Bundan dolayıdır ki, matba'anın kullanımına izin veren ferman din kitaplarının tab' edilmemesini şart koşuyordu. Hâlbuki Avrupa'da bu icâttan en evvel istifâde edenler din adamları ve ilk basılanlar da din kitapları idi" (İskit, 2000: 19).

Osmanlı'da ise dini kitaplara basım esnasında gerekli hürmet ve hassasiyetin gösterilmeyeceği, tahrîfata neden olacak hataların yapılabileceği endişesi uzun yıllar kendini hissettirmiştir.

Avrupa'da Kur'ân-ı Kerîm basımı tarihini 1530'a kadar geriye götürmek mümkündür, 1530'da Venedik'te Paganini adlı İtalyan matbaacı Arap harfleriyle ilk Kur'ân-ı Kerîm basımı gerçekleştirmiş ancak bu nüsha Papa VII. Clement'in emriyle toplatılarak yaktırılmıştır (Gündüz, 1973: 35-38). 1588'de dönemin padişahı III. Murad'ın (1574-1595) Osmanlı Devleti sınırları içerisinde Avrupa'da tab' edilen kitapların satılmasıyla ilgili emirnamesinde kutsal kitaplar ve özelliklede Kur'ân-ı Kerîm ile ilgili dolaylı da olsa bir ifade yer almamaktadır. Bu durumun yukarıda bahsedilen Kur'ân-ı Kerîm'in matbaa ile de çoğaltım ve dağıtımının ayrı bir değerlendirme ve denetime tabi tutulduğu argümanını kuvvetlendirdiği açıktır.[1]

Osmanlı Devleti'nde 1803'te yayınlanan ilk dini kitap, Birgivi'nin *Risâle-i Birgivi* adlı akaid kitabıdır. Dini eserlerin basılmasına bundan sonraki yıllarda da devam edilse de Kur'ân-ı Kerîm basımının 1871 yılına kadar yasaklandığını görülmektedir. Özellikle 1852 yılından sonra İran ve Avrupa ülkelerinden matbu mushafı şeriflerin Osmanlı ülkesine getirtilme girişimleri olsa da -arşiv belgelerinden de

[1] Metin için bakınız, Ali Rıza Tosun, "Sultan III. Murad'ın Arapça, Farsça ve Türkçe Basma Kitapların Osmanlı İmparatorluğu Sınırları İçinde Satılabileceğine Dair Emirnamesi", *Belgeler* 30/34, 2009, ss. 128-131.

görüldüğü üzere- bu girişimler çoğunlukla Kur'ân-ı Kerîm'e yeterli derecede hassas ve hürmetkâr davranmadıkları, sırf para kazanmak amacıyla bunu yaptıkları için sık sık engellenmiş ve yasaklanmıştır (Uçar, 2018: 24-25). Bunun yanı sıra mushaf-ı şerifi tagyîr ve tahrîf şüphesi bu sıkı denetimin bir başka ana sebebi olarak görülebilir.

İslam memleketlerinde Kur'ân-ı Kerîm basımları sırasıyla Hindistan'da, Mısır'da ve Osmanlı Devleti'nde yapılmıştır. Hindistan'da 1850-1863 yılları arasında Lucknow, Bombay, Kalküta ve Delhi'de; 1864 yılında Mısır'da Hz. Osman Mushaf'ı esas alınarak Fransızlar tarafından kurulan Bulak matbaasında; 1871 yılında Hafız Osman[2] hattı ile Kur'ân-ı Kerîm'in ilk basımları yapılmıştır. 1881'de yine Hafız Osman hatlı Mushaflar, Kur'ân-ı Kerîm basma yetkisini ilk olarak elde eden matbaacı [Hakkâkzâde] Osman [Zeki] Bey'e[3] bastırılarak yurtiçine ve yurtdışındaki önemli merkezlere gönderilmiştir. Bu nüshadan 1894'te de basıldığı Meşîhat'ın Maarif Nezâreti'ne gönderdiği 18 Eylül 1894 (17 Rebiülevvel 1312) tarihli yazıdan da anlaşılmaktadır (Derman, 1999: 99).

Kırım'ın Bahçesaray şehrinde 1911 yılında, çok mükemmel ve hatasız olarak Kur'ân-ı Kerîm basımları yapılmıştır. Daha sonra İsmail Gaspıralı (1851-1914) denetiminde Petrograd ve Kazan'da İstanbul ve Mısır basımlarından daha iyi düzeyde Kur'ân-ı Kerîm basımları yapılmıştır ki bu yeni basımlara 'Kelâm-ı Kadîm' adı verilmiştir (Gündüz, 1973: 38). Diğer İslam ülkelerinde Kur'ân-ı Kerîm basım faaliyetleri Osmanlı Devleti'nden önce başlamıştı. Ancak en fazla Kur'ân-ı Kerîm basımlarının da İstanbul'da yapıldığı bir gerçektir. 1871 yılındaki ilk basımı 21 Haziran 1873 yılında Maarif Nezâreti'nin 500 bin adet Kur'ân-ı Kerîm basma kararı ve onu 1874 yılında Ahmed Cevdet Paşa'nın kontrolünde yapılan basımlar takip etmiştir. Ocak-Şubat 1875'de ise Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Yeni Cami koleksiyonunda (Yenicami K3) bulunan Şeker(ci)zade[4] hattıyla yazılı mushaf-ı şerif, devlet büyüklerine dağıtılmak amacıyla 70 adet tıpkı basımı yapılmış, 20 adedi Sultan Abdülaziz'e takdim edilmiştir. Bu mushaf-ı şerifler Kerbela, Musul ve Şehr-i Zor sancaklarından da talep edilmiştir.[5] Hafız Osman ve Şeker(ci)zade örneklerinden de anlaşılacağı üzere eksiksiz/hatasız Kur'ân-ı Kerîm basılmasında başvurulan nüsha-

[2] 1642-1698 yılları arasında yaşamış ve aklâm-ı sittede ünlenmiş Osmanlı hattatı. 1659-1698 yılları arasında 25 mushaf istinsah ettiği bilinmektedir.

[3] Ekim 1882 - Nisan 1890 yılları arasında Başmabeynci olarak görev yapmış, Hamidiye Kâğıt Fabrikası imtiyaz sahibi ve Matbaa-i Osmaniyye'nin (Osman Bey Matbaası) kurucusu olan hattat ve Osmanlı bürokratı.

[4] Şekerzade Seyyid Mehmed, 1752/53'te vefat etmiş sülüs ve nesih hat ile yazdığı mushaf, murakka' ve kıt'aları ile ünlenmiş Osmanlı hattatı.

[5] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İradeler - Dahiliye (İ.DH) 694/48544; Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif - Mektubi Kalemi (MF. MKT) 48/76; Uçar, "Osmanlıların Kur'an-ı Kerim'e Hürmeti-3", s. 27; Muhittin Serin, "Şekerzade Seyyid Mehmed", *TDV İslam Ansiklopedisi* c. 38, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, s. 498.

ların kütüphanelerde bulunan el yazması mushaf-ı şerifler olduğu ve bunların "güvenilir" hattatlarca istinsah edildiğidir. Bu da halen Kur'ân-ı Kerîm özelinde el yazması nüshalar basılı metinlere göre daha güvenilir olduğunu göstermektedir.

23 Ocak 1888 tarihli Matbaalar Kanunu, yabancı ülkelerde basılan kitap ve risalelerin İstanbul'da Maarif Nezâretinden ve taşralarda da vilayetten müsaadesi verilmeden ithallerini men ediyordu. Bunların gümrüklerde kontrol görevi de Maarif Nezâreti ile vilayetlere veriliyordu (İskit, 2000: 74). II. Abdülhamid döneminde gazete ve mecmualar, Matbuat İdaresi ve Maarif Nezâreti bünyesindeki Telif ve Tercüme İdaresi'nin birleştirilmesiyle 4 Ocak 1882'de kurulmuş olan Encümen-i Teftiş ve Muayene heyetince gözden geçirilerek görüş bildirilirdi. Osmanlı Devleti dışında basılmış olan Türkçe ve Arapça kitaplar memlekete gireceği zaman gümrük ve posta idarelerindeki muayene memurlarının denetiminden geçmesi zorunluydu. Dini içerikli eserlerin kontrolü için ise, 1889'da Bab-ı Meşîhat'ta bir başkan ve üç üyeden oluşan Tedkîk-i Mü'ellefât Encümeni kurulmuştur. Bu encümen, Maarif Nezâreti bünyesinde bulunan Encümen-i Teftîş ve Mu'âyene Heyeti ile işbirliği halinde çalışıyor ve Maarif Nezâreti kontrol ettiği dini kitapları Bâb-ı Meşîhat'a gönderiyor ve Bâb-ı Meşîhat'taki Tedkîk-i Mü'ellefât Encümeni de eserleri inceleyerek basılıp basılmayacağına hakkında görüş bildiriyordu. Tedkîk-i Mü'ellefât Encümeni'nin kuruluşundan bir müddet sonra Kur'ân-ı Kerîm'in basımının serbest bırakılmasıyla matbu Kur'ân-ı Kerîm nüshalarının denetimi ve kontrolü zorunluluk arz etmiştir. Bunun üzerine 1892'de bir başkan, sekiz üye ve bir yazmandan oluşan Teftîş-i Mesâhif-i Şerif Meclisi bu görevi yerine getirmeye başlamıştır. İcra ettikleri görevlerin birbirine yakınlığı sebebiyle Tedkâk-i Mü'ellefât ile Teftîş-i Mesâhif-i Şerif Encümenleri birleştirilerek Tedkîk-i Mesâhif ve Mü'ellefât-ı Şer'iyye Meclisi ismiyle yeniden kurulmuştur (Işık, 2007: 134-135; Birinci, 2007: 304). Bu meclis tab' ve neşriyatı talep olunan Kur'an nüshaları ve dini kitaplar hakkında gerekli incelemeleri yaparak iznine dair mütalaasını bildiriyordu.

Encümen-i Teftîş ve Mu'âyene heyeti matbuat ve neşriyat hayatının çok geliştiği ve yurt dışından kitap ithalinin arttığı bir dönemde kurulan ve II. Meşrutiyet'in ilanına (24 Temmuz 1908) kadar faaliyette bulunan çok önemli ve tartışılan bir kurum olmuştur. 30 Mart 1903'te bu kurumda yeni bir teşkilatlanmaya gidilerek Teftîş-i Mu'âyene Hey'eti ve Kütüb-i Diniyye ve Şer'iye Tedkîik Hey'eti olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Maarif Nezâreti gerekli gördüğü hallerde kitapları ilgili nezâretlere gönderip mütalaasını alarak karar verme yöntemini uygulamıştır. Kitapların üzerinde ise örneğin '*Adliye Nezâreti'nin tensip ve tasvibi ve Maarif Nezâreti Celilesi'nin ruhsatıyla*' kaydı bulunmaktaydı (Birinci, 2007: 303, 305).

Matbuat ve neşriyatın denetimindeki bir başka önemli husus, yurtdışından ithal edilen kitaplardı. Yurtdışından ithal edilen ve ülke içinde dağıtımı yapılacak olan her türlü matbuatın teftişinde ise asıl vazife Rüsûmat Emâneti'ne verilmişti. Rüsûmat Emâneti'nde bu iş için Evrâk-ı Muzırra müfettişleri istihdam edilmekteydi. Gümrüklerde muayene memurları özellikle listelerde muzır olduğu bildirilen matbu

her türlü malzemeyi gözden geçiriyor veya kararsızlık halinde Encümen-i Teftîş ve Mu'âyene'ye gönderiyordu. Bunun yanı sıra Maarif Nezâreti de gümrüklerde bu iş için müfettiş bulundurabiliyordu. Gümrüklerdeki esas denetim görevi yabancı memleketlerde basılan kitapların tetkiki üzerinde uygulanmıştır (Birinci, 2007: 308-309). Bu konudaki emirler gözden geçirildiğinde açıkça görülmektedir ki; gümrüklerde kitap muayenesinin özellikle kültür hayatının kısırlaşmaması, maarif ile ilgili ders kitaplarının ve başta Kur'ân olmak üzere dini kitapların dağıtımına ve yayılmasına engel teşkil etmemesi için azami dikkat ve itina gösterilmekteydi. Keyfi ve sübjektif uygulamalardan uzak durulmaktaydı (Birinci, 2007: 308-310).

Osmanlı Devleti'nde Kur'ân-ı Kerîm basımı için Osmanlı arşiv belgelerinden de anlaşıldığı üzere yalnızca üç matbaaya izin verilmişti. Osmanlı ülkesindeki gayr-i Müslim matbaacılar yanında; İranlı matbaacıların da Kur'ân-ı Kerîm basmalarına izin verilmemiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in tahrîfine matuf bazı sinsi ve kötü niyetli teşebbüslerin önlenmesi amacıyla Kur'ân-ı Kerîm basacak olan matbaacılar için de hususi şartlar konulmuştur. Bunun yanı sıra başta İran, İngiliz işgalindeki Mısır ve Hindistan olmak üzere Almanya, İngiltere, Rusya ve Fransa'da aslı ya da meali basılan Kur'ân-ı Kerîm nüshaları Osmanlı Devleti tarafından sıkı bir denetime tabi tutularak genellikle Osmanlı Coğrafyasına sokulmamıştır (Uçar, 2018: 26).

Çalışma kapsamında seçilen arşiv belgeleri, genel olarak Osmanlı Devleti'nin Kur'ân-ı Kerîm'in tab' ve neşriyatındaki denetimi ile devletin Kur'ân-ı Kerîm'in her bir sayfasına gösterdiği hürmet ve saygının yazılı delilleridir.

A. Mushaf-ı Şeriflerin Basım ve Yayımının Denetlenmesi

1857 tarihli Matbaalar Nizamnamesi ile Kitab Tab'ı Hakkında Nizamname'nin yürürlükte kaldığı Abdülmecid, Abdülaziz ve V. Murad dönemlerinde yurtiçindeki yayınların hangi koşullarda ve nasıl basılacağı belirlenmiş ve mümkün olduğunca kontrol edilmeye çalışılmıştır. XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren dünya siyasetindeki büyük değişiklikler, iletişimin ve bilginin toplumsallaşmasındaki önemli aktörlerden olan matbaayı/yayıncılığı da etkilemiştir. XIX. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devleti'nde de bir sektör haline gelen yayıncılık, sözü edilen dönemde siyasi bir nitelik de kazanmış, özellikle Avrupa ve artan bir ivme ile ABD'nin misyonerlik faaliyetlerinde kullanılan bir araca dönüşmüştür. Kendisini bir anda Avrupa'daki siyasi ve ekonomik mücadele içinde bulan Osmanlı Devleti, bloklar arasında kendine yer ararken kendi içindeki yeni sürece de alışmak durumunda kalmıştır. Büyük bir siyasi ve ekonomik felaket olan 93 Harbi, Osmanlı Devleti'ni yeni bir sürece doğru itmiş bu yeni süreç içinde matbaalar ve basımcılık da yeniden şekillendirilmeye çalışılmıştır. Öncelikle matbaalardan sorumlu kurum olan Maarif Nezâreti bünyesinde 4 Ocak 1882'de basılacak eserleri inceleyip görüş bildirmek temel görevi ile Encümen-i Teftîş ve Muayene kurulmuştur. Ardından 1857'de yürürlüğe konup 1872'de yenilenen Matbaalar Nizamnamesi, 22 Ocak 1888'de çok daha ayrıntılı ve kapsamlı olarak değiştirilmiştir. Nizamname özellikle adaba aykırı

yazı ve diğer basılı şeyler hakkında sorumlulara ciddi cezaları ve dinî kitaplarla ilgili yeni düzenlemeleri içeriyordu.

14 Ağustos 1874 (1 Ağustos 1290) tarihli, Bâb-ı Âlî'nin Meclis-i Maarif'e havale ettiği arzuhalde adı geçen şahsın mushaf-ı şeriflerin ticaretini yapmasından dolayı bunlara gümrük tarafından el konulduğu, bu şahsın ve tüm müderrislerin, vekillerinin bu konuda uyarılarak bir daha tekrar etmemesi koşuluyla mushaf-ı şeriflerin kendisine teslim edilmesi buyurulmaktadır (Belge-1).[6]

Belgeden anlaşıldığı üzere, mushaf-ı şeriflerin bir ticari meta olarak kullanılması Osmanlı Devleti'nin üzerinde titizlikle durduğu bir başka konu idi. Bu durum aynı zamanda dini hislerin istismarı anlamına gelmekteydi. Bu konuda yalnızca satış yapanların değil buna tevessül eden tüm müderris ve vekillerin uyarılması da ayrıca dikkate değer bir konudur.

Matbaacılık her ne kadar yayın basmak olarak değerlendirilmiş olsa da basım için gerekli teknik ekipman ve baskı malzemesi de "matbaacılık" sektörünün vazgeçilmezlerindendir. Kâğıt, boya, kalıp ve baskı için gerekli diğer kimyasal malzeme özellikle mushaf-ı şeriflerin basımı sırasında tamlık ve hatasızlık kadar önemlidir. Mushaf-ı şeriflerin basımında kullanılan başta kâğıt olmak üzere kullanılan boyalar da matbaaların denetimleri kadar titizlikle incelenmiştir. Özellikle XIX. yüzyılda bürokrasinin ve basımcılığın gelişip artmasıyla Avrupa'dan kâğıt ithalinde ciddi bir artış olmuş, hammadde ve üretim tekniği ile ilgili endişeleri de beraberinde getirmiştir. Mushaf-ı şerifler için her ne kadar yerli imalat kâğıtlar tercih edilse de matbaaların kâğıdı nereden sağladıkları tam anlamıyla kontrol edilemediğinden kâğıt ile ilgili sorunların da yaşandığı görülmektedir.

18 Mart 1875 (6 Mart 1291) tarihli Maarif Nezâreti Mektûbî Kalemi'nden Matba'a-i 'Amire Müdiriyeti'ne gönderilen yazıda, mushaf-ı şerif baskılarında kullanılmak üzere hariçten gönderilen kâğıtların kabul olunup olunmayacağının Bâb-ı Âlî'ye arz kılındığı oradan cevap gelinceye kadar hariçten herhangi bir kâğıt gelirse mushaf-ı şerif baskılarında kullanılmaması gerektiği bildirilmektedir (Belge-2).[7]

Bu belge mushaf-ı şerif basımında bir başka detaya dikkat çekerek, basımda kullanılacak kâğıtların da denetlendiği, özellikle ithal edilen kâğıtların kullanımında onay alınması gerekliliğini belgelemektedir. Bu belge aynı zamanda mushaf-ı şerife karşı duyulan hürmet ve saygının bir başka göstergesi olarak değerlendirilebilir.

22 Aralık 1889 (9 Kanun-ı evvel 1305) tarihli Hicaz Valisi Mehmed Nafiz Bey tarafından Maarif Nezâreti'ne gönderilen yazıda, Hicaz vilayeti dâhilinde Hind, Acem, İzmir ve diğer yabancı matbaalarında basılan pek çok Kelâm-ı Kadîm bulunduğunun haber alındığı, Maarif Nezâreti'nin mühür ve onayıyla basılmayan Kelâm-

[6] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif - Mektubi Kalemi (MF.MKT) 19/7.
[7] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif - Mektubi Kalemi (MF.MKT) 17/125.

ı Kadîmler'de hatalar ve noksanlıklar bulunabileceği, basımı esnasındaki hal ve hareket tarzının dahi önemli olduğu, bu tür mesâhif-i şerifenin sahiplerinden teminat karşılığı alınarak ilgili mahallere iadesinin gerektiği, tüm bunların 5 Haziran 1883 (24 Mayıs 1299) tarih ve 4 numaralı resmî yazı ile bildirilmesiyle Mekke-i Mükerreme'de bazı sahaf dükkânlarından birkaç ay önce Hind matbuatından olan 1306 adet mesâhif-i şerifin toplattırılarak satışının yasaklandığı, sahafların mesâhif-i şeriflerin hata ve noksanlık içermediğine dair arzuhali üzerine bunların tetkik ve muayenesi için her çeşidinden birer numune baskının (toplam 6 adet Kelâm-ı Kadîm) mühürlü torbalarla Nezârete gönderildiği, resmi cevap gelinceye kadar mesâhif-i şeriflerin sahiplerine verilmeyeceği bildirilerek gereğinin yapılması arz edilmektedir (Belge-3).[8]

[Belgenin arkasındaki notta ise: 24 Kanun-ı Sani 1305/6 Şubat 1890 tarihinde Maarif Nezâreti Encümen-i Mu'âyene ve Teftîşliği tarafından 6 adet Kelâm-ı Kadîm nüshasının incelenerek gereğinin bildirilmesi için Bâb-ı Valâ-yı Meşîhat-ı 'Aliye'ye gönderildiği belirtilmektedir.]

Belgede özellikle Hint matbuatına dair izinsiz basılan mushaf-ı şeriflerin toplanması, iadesi, satışının yasaklanması, sahafların itirazı üzerine baskı numunelerinin muayene ve tetkikinin lüzumu üzerinde durulmaktadır. Gerekli inceleme ve muayene yapılana kadar el konulan mushaf-ı şeriflerin geri verilmeyeceği bildirilmiştir. Mushaf-ı şerif basımına dair, usulsüzlük karşısındaki yaptırımların titizlikle uygulandığını bu konudaki jurnal ve istihbaratın işletildiğinin, ayrıca yalnızca Maarif Nezâreti'nin değil Bâb-ı Valâ-yı Meşîhat-ı 'Alî'nin ve valiliğin de bu konularda organize biçimde çalıştığı anlaşılmaktadır.

Bir diğer olayda, 1 Ekim 1892 (19 Eylül 1308) tarihinde Dâhiliye Mektûbî Kalemi'nden Zabtiye Nezâreti'ne gönderilecek yazının müsveddesinde, Valide Hanı'nda bazı mahallerde ruhsatsız olarak basılan mesâhif-i şerife bulunduğunun haber alındığı, söz konusu mahallerin yasaklanması, mesâhif-i şerifenin müsaderesi için matbuat idaresi tarafından memur tayin olunacağı, ayrıca bu memurlara zabıtadan lüzumu kadar memurun refakat edeceği, Nezâret'ten dahi bir memurun bu işler için görevlendirileceğinin matbuat müdirine bildirileceği beyan edilmektedir (Belge-4).[9]

İstanbul'da Valide Hanı'nda ruhsatsız mesâhif-i şerife basıldığının haber alınması üzerine izinsiz basımlara el konularak, matbaanın mühürlenmesi için Dâhiliye Nezâreti'nin memurlarının derhal harekete geçeceğini ifade eden bu belge Maarif Nezâreti'nin basımların doğruluğu ve ruhsatı konusunda Zabtiye Nezâreti'nin ise usulsüzlük halinde müdahale noktasında sorumluluk üstlendiğini göstermektedir. Burada dikkat çekici bir diğer nokta mekândır. XVII. yüzyılda Kösem Sultan tarafından yaptırılan [Büyük] Valide Han, özellikle XIX. yüzyılın ortalarından itibaren

[8] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye - Mektubi Kalemi (DH.MKT) 1682/81.
[9] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye - Mektubi Kalemi (DH.MKT) 2006/78.

İranlı tüccara ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Hatta han içerisinde İranlılar Mescidi bulunmaktadır. Elbette kitap ticaretinin ve basımcılığın da gelişim gösterdiği bu yıllarda Han'ın sıklıkla denetime tabi tutulması içerisinde ruhsatsız matbaaların yer aldığını ve usulsüz kitap ticareti yapıldığını da kanıtlamaktadır.

1882'de Maarif Nezâreti bünyesinde kurulan Encümen-i Teftîş ve Mu'âyene Hey'eti, özellikle İstanbul'da matbaa, kitap ve süreli yayın -gazete ve mecmu'a (dergi)- sayısındaki artış ve buna bağlı iş yoğunluğu nedeniyle 9 Şubat 1892 tarihli bir irade ile Tedkîk-i Mü'ellefât Hey'eti'nin alt birimi haline gelmiştir (Birinci, 2012: 142-145). Aynı yıl içerisinde basılacak mushaf-ı şeriflerin denetimi için Bâb-ı Valâ -yı Fetvâ bünyesinde Meclis-i Tedkîk-i Mesâhif-i Şerife Hey'eti faaliyetlerine başlamıştır. Bu heyetin oluşturulması ile birlikte Osmanlı Devleti sınırları içinde basılacak ve yurtdışında basılarak getirilen kitapların denetiminden iki farklı kurum sorumlu oluyordu. Bu durum, kimi zaman yetki kargaşasına neden olmaktaydı. Örneğin; 14 Temmuz 1893 tarihli Meclis-i Teftîş-i Mushâf-ı [Mesâhif-i] Şerife'den Re'isü'l-Kurra İsmail Hakkı, azadan Hafız Bekir, Mehmed Fehmi, es-Seyyid Hacı Süleyman Hafız, es-Seyyid Mehmed Emin Nuri, Hafız İbrahim ve Hüseyin Efendiler tarafından mühürlenerek/imzalanarak II. Abdülhamid'e hitaben gönderilen yazıda; bundan böyle basılacak mesâhif-i şerifenin reisü'l-kurra ile ehliyetli 6-7 hafızdan oluşan özel bir heyet tarafından hata ve noksanlardan salim olduğu tasdik edildiği halde, yayımlanmasına müsaade ve adı geçen heyetten onaylanmayan ve resmi mührü bulunmayan mesâhifin zabt ve müsadere olunmasının kabul edilerek buna göz yuman memurların mesul tutulması gerektiği;

- ✓ Maarif Nezâreti'nin ve diğerlerinin Bâb-ı Fetvâ'nın ruhsatı olmayan mushaf-ı şerifin basımı için müdahil olmaması;
- ✓ Küçük ve büyük boy mushaf-ı şeriflerin hangileri doğru ise Meclis tarafından kontrol edilerek tasdiki, diğerleri için doğru-yanlış cetvellerinin hazırlanması, düzeltilmesi mümkün olmayanların ortadan kaldırılması için çalışacak ilmiye heyetinden bazılarına 130 kuruş maaş ile ve bazılarımızın maaşsız çalışması;
- ✓ Sahaf dükkânları ve diğer mahallerde bulunan mushaf-ı şeriflerden birer nüshasının kontrolünden sonra hata ve noksanlarının olduğu tespit edilerek ortadan kaldırılmaları sağlanıyor ise de, burada (padişahın ismiyle "müveşşeh" akrostiş yapılmış) manidar şiirlere dahi rastlandığı doğru-yanlış cetvellerinin ekte iletildiği;
- ✓ Avrupa'nın bazı yerlerinde basılarak Dersaadet'e gönderilen mushaf-ı şeriflerin yanlışlık ve noksanlıklarının bulunduğundan matbaa sahiplerinin uymak zorunda oldukları kuralları, kaideleri bilip ona göre hareket etmeleri yolunda, Encümen-i Teftîş'in görevini titizlikle yapması gerektiği;
- ✓ Düzeltilmesi mümkün olmayan mushaf-ı şerifleri basmaya cesaret edenlerin mutlaka cezalandırılması gerektiği;

- ✓ Bazı matbaacı ve sahaf tarafından rayiç bedeliyle hattatlara kayıt altına alınmamış mushaf-ı şerif yazdırıldığı, bunların bağış, ucuz hediye olarak kullanıldığı;
- ✓ Matba'a-i 'Amire tarafından basılması gereken 500.000 adet mushaf-ı şerifin Maarif Nezâreti tarafından üç tür Kelâm-ı Kadîm'in basımı için Osman Bey Matbaası [Matba'a-i 'Osmâniyye] ile makine ve taş ücreti olarak yıllık 400 lira ile anlaşma yapıldığı;
- ✓ Böyle yanlış olan mushaf-ı şeriflerin elde bulundurulup kıraat edilmesi doğru olmadığından mühürsüz ve onaysız olanlarının Zaptiye Nezâretince toplattırılması, sadece mühürlü ve onaylı olanların satışa çıkarılması konuları hakkında bilgi verilerek gereğinin yapılması arz edilmektedir (Belge-5).[10]

Kur'ân-ı Kerîm'in basım ve yayımının denetimine dair bir manifesto niteliğindeki belgede, Meclis-i Teftîş-i Mushaf-ı Şerif, padişah II. Abdülhamid'i faaliyetleri, sorumlulukları ve alınması gerekli tedbirler konusunda detaylı biçimde bilgilendirdikleri görülmektedir.

30 Aralık 1894'te matbaaların yeniden düzenlenmesi ve kitap basımı için yeni bir Matbaalar Nizamnamesi yürürlüğe girmiştir. Bununla birlikte 1857 ve 1888'de çıkarılan nizamnameler yürürlükten kaldırılmıştır. Yeni nizamname yurtiçinde kitap basımı için gereken esas ve usulleri oldukça ayrıntılı bir biçimde belirlemiş, verilecek cezalar ve diğer yaptırımlar Ceza Kanunu ile uyumlu hale getirilmiş, kitap basımı ve yayımından sorumlu kurulların görevlerini netleştirmiş ve yurtdışından getirilecek her türlü basılı malzemeye ilişkin hususları da açıklamıştır. Elbette Kur'ân-ı Kerîm'in devletçe basımı bu nizamnamede de vurgulanmasına rağmen yurtdışından yurda kaçak olarak sokulan ya da ruhsatsız matbaalarda basılan mushaf-ı şeriflerle ilgili sıkı denetim ve takibe rağmen usulsüz uygulamalara rastlanmaktadır.

23 Nisan 1898 (11 Nisan 1314) tarihli Şeyhülislam Mehmed Cemaleddin Efendi imzasıyla Bâb-ı Fetvâ Da'ire-i Meşîhat-ı İslamiyye Mektûbî Kalemi'nden Maarif Nezâreti'ne gönderilen yazıda, Matba'a-i 'Amirece galvano[11] usulüyle tab' edilmiş olan Amme Cüz-i Şerifinin tedkik için 28 Mart 1898 (6 Zilkade 1315) tarih ve 6 numaralı tezkiresi ile gönderilen bir nüshası Meclis-i Mesâhif-i Şerife'de kontrol edilerek görülen hataları açıklanmış ve işaretlenmiş olarak düzeltilmiş nüshası ve gönderilen nüshası ile beraber adı geçen matbaaya iade edilmesi gerekliliği belirtilmektedir. 27 Nisan 1898 (14 Nisan 1314) tarihli cevabî yazıda söz konusu Amme Cüzü'nün düzeltmelerinin yapılarak Matba'a-i 'Amire Ruznamçeciliği'ne teslim edildiği, 13 Mayıs 1898 (30 Nisan 1314) tarihli Nezâret-i Maarif-i Umûmiyye Encümen-i Teftîş ve Mu'âyene tarafından gönderilen yazıda ise; Matba'a-i 'Amire

[10] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende - Meşihat Dairesi Maruzatı (Y.PRK.MŞ) 4/81.
[11] Elektroliz yoluyla yapılmış, tipo baskıda kullanılan genellikle bakırdan resim klişesi.

Ruznamçeciliği'nce düzeltilmiş (musahhah) nüshaların Bâb-ı Valâ-yı Meşîhat-penâhî'ye gönderilmesi emredilmektedir (Belge-6/1-6/2).[12]

Yaklaşık bir yıl sonraki farklı bir olay üzerine yapılan yazışmalarda Kur'ân-ı Kerîm basımının matbaa yetki ve faaliyetleri boyutunun da önemli değerlendirme kriterlerinden olduğunu görülmektedir. Matbaa sahibi ve müdürü İsmail Hakkı Bey 27 Mart 1899 (15 Mart 1315) tarihli arzuhalinde, matbaasında basmış olduğu 400'den fazla mushaf ve ecza-yı şerife el konularak müsadere olunduğunu, matbaasındaki aletlerin mühürlendiğini, basmış olduğu mushaf ve ecza-yı şerifin Mesâhif-i Meclis-i Huffaz'ın tedkikinden geçtiğini, matbaasını resmi ruhsatla açtığını belirterek matbaasındaki aletlerin mührünün kaldırılmasını ve mağduriyetinin giderilmesini istemektedir. Sadrazam Halil Rıfat Paşa 30 Mart 1899 (18 Mart 1315) tarihli yazıyla konunun incelenmesi için Maarif Nezâret-i Celilesi'ne emir vermektedir (Belge-6/3). 6 Nisan 1899 (25 Mart 1315) tarihli cevabî yazıda, **k**onunun incelendiği, basılan mesâhif ve ecza-yı şerifenin huffazın tedkikinden geçse bile matbaanın Kur'ân-ı Kerîm'in tab'ı ruhsatının bulunmadığına[13] işaret edilerek böyle bir salahiyeti haiz olamayacağından dolayı matbaadaki aletlerin mühürlü kalmasının uygun olacağı belirtilmektedir.

Bu belgeler Osmanlı'da denetimin yalnızca mushaf-ı şerifin doğru / hatasız basımı üzerinden değil aynı zamanda matbaanın bu konuda ruhsatının olup olmadığına dair incelemenin de yapıldığını açıkça göstermektedir. Bu iki temel koşuldan bir tanesi eksik olursa hem mushaf-ı şeriflere hem de matbaadaki aletlere el konulması yaptırımı uygulanmaktadır.

Mushaf-ı şeriflerin kitap formatında basımının hem matbaalar hem de içerik olarak denetlenmesinin yanı sıra, sayfalarının, üzerlerinde âyet-i kerîme olan bölümlerinin farklı amaçlar nedeniyle kullanılması konusunda da titiz bir denetim ve farkındalık olduğu da bilinmektedir.

B. Yurtdışından Getirilen Mushaf-i Şeriflerin Denetimi ve Kur'ân-ı Kerîm ile İlgili Gelişmeler

[12] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif - Mektûbî Kalemi (MF.MKT) 443/16.

[13] Kur'an-ı Kerim basımı ile ilgili yapılan düzenlemelerde Mushafların devlet tarafından basılması gerektiği vurgulanmaktadır. 1888'deki Matbaalar Nizamnamesi'nin ardından 1889'da II. Abdülhamid gazetelere gerekli kriterleri yerine getiren matbaaların mushaf-ı şerif basabileceklerine dair bir bildiri/ilan yayınlatmıştır. Buna istinaden birçok matbaacı mushaf basmak için ruhsat talebinde bulunmuştur. İstanbul'da matbaacı İsmail Hakkı Efendi'nin dilekçesi ile gündeme gelen özel matbaaların mushaf basma isteği, 1892'de Şura-yı Devlet tarafından verilen kararda mushaf-ı şerif basma imtiyazının 13 Mart 1882'den itibaren (1 Mart 1298) on yıllığına Hakkakzâde Osman Zeki Bey'in idarecisi olduğu - her ne kadar özel bir kuruluş olsa da- Matbaa-i Osmaniye'ye ait olduğu belirtilmiştir. İmzalanan mukavelenin daha sonraki yıllarda uzatıldığı da diğer belgelerden anlaşılmaktadır. Karar ve yazışmalar için bakınız; Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İradeler - Dahiliye (İ.DH) 1301/31; Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif - Mektubi Kalemi (MF.MKT) 262/50 ve 462-19.

Yayın sayısının ve matbaanın arttığı XIX. yüzyılda İran'dan getirilen kitaplara ilişkin olarak Osmanlı Devleti'nin çekinceleri dinî ve siyasidir. XVI. yüzyılın ikinci çeyreğinden Kasr-ı Şirin Anlaşması'na kadar geçen süre içerisinde savaşların, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren ise mezhepsel farklılıklardan kaynaklanan siyasi mücadelelerin yaşandığı İran, kitap ve özellikle de mushaf-ı şerifler açısından sıkı denetime tabi tutulmuştur. Sadece mushaf-ı şerif nüshalarının değil İran'da basılan ve kaçak yollarla Osmanlı sınırları dâhiline sokulan birçok dini eser de yürürlükteki mevzuat uyarınca denetime tabi tutulmuştur.

Sadaret tarafından 1 Kasım 1852 (6 Safer 1269) tarihinde Tahran Sefareti'ne gönderilen yazıda, bazı İranlıların Osmanlı Devleti'ne matbu mushaf-ı şerif getirip, satmakta olduklarının tespit edildiği, bunun mevcut yasal düzenlemelere ve adab-ı İslamiye'ye aykırı olduğu için yasaklanmasına dair tebligatın İran vekâletlerine gönderilmesi, bu türden girişimler konusunda gümrük memurlarının tenbihle uyarılması ve İran'dan matbu mushaf-ı şerif gönderilmemesi için gereğinin yapılması gerekliliği emredilmektedir (Belge-7).[14]

Yurtdışından özellikle İran'dan satış amacıyla gönderilen matbu mushaf-ı şeriflerin ticari ya da başka amaçlarla ülkeye sokulmak istenebileceğine dair kuvvetli şüphelerin olduğu, yeterli inceleme ve değerlendirme yapılmadan gönderilen bu mushaf-ı şeriflerin denetimi ve satışının önlenmesi için hem gümrük memurları hem de İranlı yetkililerin uyarıldığına dair bu belge, Osmanlı Devleti'nin yurtdışından yapılabilecek herhangi bir ifsad faaliyeti ve usulsüzlüğe dair tutumunu ortaya koymaktadır.

Osmanlı Devleti'nde 1857 tarihli Matbaalar Nizamnamesi ve Kitab Tab'ı Hakkında Nizamname'ye göre -1872'de yenilenmiştir- matbaaların denetiminden sorumlu Maarif Nezâreti'nin 17 Mart 1874 (5 Mart 1289) tarihli tezkiresinde, İran tebaasından Hacı Hüseyin Ali Ağa'nın Valide Han'ındaki odasının zabtiye memurları tarafından basılıp, tab' etmekte olduğu ecza-yı mushaf-ı şerife ve birtakım matbaa alet ve edevatına el konulması üzerine Hacı Hüseyin Ali Ağa sefaret aracılığıyla hem kitaplarının hem de aletlerinin teslim edilerek zabtiye memurlarının hukuki olmadığını iddia ettiği hareketi sebebiyle uyarılmasını talep etmesine rağmen, Devlet-i Aliyye'de izinsiz Kur'ân-ı Kerîm basımının yaptırımına dair kanuni hükümlerin uygulandığı, bu hükümlere kendisinin de tabi olduğu gerekçesiyle itirazı ve talebinin reddedildiği belirtilmektedir (Belge-8).[15]

Bu belgede izinsiz mushaf-ı şerif basmanın cezasının kanunî yaptırıma dayandığı, keyfi bir uygulama olmadığı, bu konuda kanuna aykırı hareket edenlerin hem baskı nüshalarına hem de alet ve edevatına el konulması gibi ciddi yaptırımlarla müdahale edildiği açıklanmaktadır. Bu konuda ilgili sefareti devreye sokmanın da

[14] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret - Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM) 113/99.
[15] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif - Mektûbî Kalemi (MF.MKT) 17/125.

matbaa sahibi lehine hiçbir sonuç vermeyeceği vurgulanmaktadır. Söz konusu kişilerin büyük olasılıkla 1857 tarihli Nizamname'nin 5, 6, 7 ve 9. maddelerine muhalefetten işlem gördükleri anlaşılmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'in basımı ve yayımı, farklı devletlerde yaşayan Müslümanlar açısından da gündem olmuştur. Özellikle Müslümanların yoğun olarak yaşadığı Rusya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluklarında Kur'ân-ı Kerîm'in basım ve yayımı, halifelik makamı nedeniyle Osmanlı Devleti'nin sürekli gündeminde olan bir durum olmuştur. Özellikle de II. Abdülhamid döneminde başta sözü edilen ülkeler olmak üzere geniş bir coğrafyada yaşayan Müslümanların hatasız ve tam mushaf-ı şeriflere erişmesi için ciddi çalışmalar yapılmıştır. Örneğin; 29 Ocak 1891 (17 Kanun-ı Sani 1306) tarihli Hakkı imzasıyla kaleme alınan jurnalde, İngiltere gazetelerinde görülüp tercüme edilen Rusya Teftîş-i Matbu'ât İdâresi tarafından Kur'ân-ı Azimü'ş-şan'ın 13 ayet-i kerimesinin tab'ı, istinsahı ve kıraatinin yasaklanmış olduğu rivayetinin doğru olup olmadığının [Saint-Sankt] Petersburg Sefareti tarafından araştırılarak eğer doğru ise tedbirlerin alınması gerekliliği hususunda padişaha bilgi verilmektedir (Belge-9).[16]

İslam karşıtı yurtdışı faaliyetler öncelikle kutsal kitabımız olan Kur'ân-ı Kerîmi tarihsel süreç boyunca hedefte tutmuşlardır. Bu yüzden Kur'ân-ı Kerîm'in okunması ve baskısına dair yurtdışı yasaklar da Osmanlı Devleti'nin diplomatik temaslar marifetiyle çözmeye çalıştığı bir başka sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Rusya'da buna dair şayiaların basına yansıması bu konudaki bir jurnale sebep olmuş ve derhal konunun tahkiki yoluna gidilmiştir.

23 Eylül 1892 (10 Eylül 1308) tarihli Yıldız Saray-ı Hümayunu Başkitabet Dairesi'nden Süreyya Bey'in kaleme aldığı yazıda ise Kur'ân-ı Azimü'ş-şan'ın muhteviyatında bazı değişiklikler yapıldığına dair Londra'da çıkan şayianın Londra'daki Hindistan Müslümanları komitesi üyelerinden bazılarının Standart Gazetesi'nde yayınladıkları bir mektup ile yalanladığı Londra Sefareti tarafından bildirilmişti. Değişiklik ve bozulmadan masûn (korunmuş) olan Kur'ân-ı Azimü'ş-şan'ın İslam âlemindeki hafızlar hayatta oldukça bazı Hristiyanlar tarafından teşebbüs edilse bile kıyamet gününe kadar korunacağı belirtilerek bu tür girişimlerin yalanlanması konusunda ayrıca herhangi bir faaliyete gerek olmadığı beyan edilmektedir (Belge-10).[17]

Kur'ân-ı Kerîm'in tahrîfatına Osmanlı Devleti'nin asla müsamaha göstermeyeceğini, sessiz kalmayacağını ayrıca bu teşebbüslerin her halükarda sonuçsuz kalacağını belirten ve II. Abdülhamid döneminde Yıldız Sarayı tarafından bu konunun hassasiyetle takip edildiğini gösteren bir belgedir.

---

[16] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende - Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM) 20/25.

[17] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İradeler - Hususi (İ.HUS) 4/1.

19 Ocak 1901 (6 Kanun-ı Sani 1316) tarihli Maarif Nezâreti, Rüsûmât, Şehremaneti'nden Zabtiye Nezâreti'ne yazılan tezkirede; Müteveffa Mirza Ahmed Tebrizî el yazısıyla yazılan, bazı hataları içeren Kelâm-Kadîm'in bu defa Aka Mehmed Hüseyin adlı bir İranlı tarafından Bombay'da fotoğraf ile kopya edildiği, Litografya ile basılarak satıldığı, oldukça fazla miktarda memalik-i şahaneye ve özellikle Bağdad ve Basra vilayetlerine gönderileceği haber alındığından bu nüshalar memalik-i şahaneye getirildiği takdirde derhal Nezâret tarafından el konularak gereğinin yapılması konusunda bilgi verilmektedir (Belge-11).[18]

Hindistan'ın Bombay şehrinde çok sayıda çoğaltılan hüsn-i hat ile yazılmış Kelâm-ı Kadîm'in Osmanlı topraklarında satılacağının haber alınması üzerine gereğinin yapılacağını bildiren bu belge oluşturulan tüm komisyonlar ve alınan gümrük tedbirlerine rağmen Kur'ânı-ı Kerîm üzerinden para kazanma cüretini gösterenlerin faaliyetlerinden vazgeçmediğini ortaya koymaktadır.

17 Ekim 1902 (3 Teşrin-i evvel 1318) tarihli Maarif Nazır-ı Umumisi [Mehmed Celaleddin Paşa][19] tarafından kaleme alınan, Nezâret-i Maarif-i 'Umûmiye Mektûbî Kalemi'nden Dâhiliye Nezâret-i Celilesi'ne gönderilen yazıda, Bayezid'de hakkaklar çarşısındaki dükkanlarda İran Matbuatından kıraati uygun olmayan birçok mesâhif-i şerife satılmakta olduğunun bildirilmesi üzerine bunların Encümen-i Teftîş ve Mu'âyene'ye havale edilmiş olduğu, acem basmalarının yasaklanması ve Kur'ân-ı Kerîm'in doğru baskılarının yapılması için yalnızca Matba'a-i 'Amire, Osmaniye ve Bahriye'ye izin verildiği, İran basma mushaflarının memalik-i şahanede satışının caiz olmadığından bu mushafların İranlılardan alınmasının nezâret memurları aracılığıyla mümkün olmadığından söz konusu mushafların matbuat-ı dahiliye ve zabtiye müfettişleri ile zabt ve müsadere edilmesi gerekliliği ifade edilmektedir (Belge-12/1).[20]

7 Teşrin-i evvel 1318 / 21 Ekim 1902 tarihinde Matbu'at-ı Dâhiliye Müdiri Mustafa Bey tarafından kaleme alınan Dâhiliye Nezâret-i Celilesi'nin cevabi yazısında ise söz konusu İran baskısı mushaf-ı şeriflerin ne suretle kıraatinin gayr-i sahih olduğunun ve ne gibi hatalar içerdiğinin anlaşılması için birer nüshasının Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilmesi istenmektedir (Belge-12/2).

Belgeden anlaşıldığı üzere Matba'a-i 'Amire, Matba'a-i Bahriye ve Matba'a-i 'Osmaniye II. Abdülhamid döneminde Kur'ân-ı Kerîm baskılarının yapılması ile yetkilendirilen üç matbaadır. Bu matbaalar dışında basılan Kur'ân-ı Kerîm nüshalarına zabtiye müfettişleri tarafından el konulmaktadır. Özellikle İran gibi yabancı baskısı nüshalar tetkik edilerek hataları araştırılmaktadır. Bu araştırma neticesinde deliller üzerinden hüküm verilmesi gerekliliği aşikârdır.

---

[18] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye - Mektubi Kalemi (DH.MKT) 2446/13.

[19] (1852-1933), Nisan 1902 - Temmuz 1903 tarihleri arasında Maarif Nazırlığı da yapmış hukukçu ve devlet adamı.

[20] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye - Mektubi Kalemi (DH.MKT) 605/33.

Yukarıda yurtdışında bastırılıp asıl menşei bilinmeyen veya yurtiçinde ruhsatsız basılan mushaf-ı şeriflerin Osmanlı Devleti sınırları içinde dağıtımına yönelik yapılan cezai muamele sadece yabancılara yönelik olmamıştır. Özellikle mushaf-ı şeriflerin ticarî olarak kullanımında yabancılar kadar Müslüman Osmanlı tebaası da sıkı gözetim altında tutulmuş, bununla görevli Maarif Nezâreti, Maarif Müdürlükleri, Zaptiye Nezâreti, gereken durumlarda Hariciye Nezâreti ve Rüsûmât Müdürlüklerine bağlı olarak çalışan "kitap muayene" memurları oldukça titiz çalışmışlardır. Yapılan soruşturmalarda/baskınlarda ihbarların önemi büyüktür. Vatandaş ve memurların ilgili makamlara gönderdikleri şukka, arzuhal, jurnal ve/veya tezkireler hem olayın doğruluğu hem de kanıtlar yardımıyla adilane kararlar verilmesinde rol oynamıştır.

C. Mushaf-ı Şerif Sayfalarının Uygunsuz Kullanımı

Kur'ân-ı Kerîm'in basım ve yayımının denetiminin kendine has kuralları olmasının yanı sıra hem yurt içinde hem de yurt dışında Kur'an ayetlerinin gündelik kullanım için basılan ve süresi bittiğinde atılan ve/veya imha edilen bu özellikleri nedeniyle efemera olarak adlandırılan yayınlarda yer alması, ticarî olarak üretilen ürünlerin ambalajlar üzerinde yer verilmesi ve fersude / müsvedde niteliğindeki kâğıtlar üzerinde bulunması Kur'ân-ı Kerîm'e hürmetsizlik ve saygısızlık olarak kabul görmektedir. Bu durum basım ve yayımı kadar denetiminde titizlik gösterilen hatta vatandaşların hassas oldukları bir diğer konudur. Her ne kadar "farkında olunmadan" yapılmış olduğu varsayılsa da idarecilerin konu üzerinde hassasiyetle durdukları açıktır. Fiziksel görünümü nasıl olursa olsun Kur'ân-ı Kerîm sayfalarının, cüz bölümlerinin, ayetlerin veya bölümlerinin her ne şekilde olursa olsun Kur'ân-ı Kerîm'in manevi değerini zedeleyecek şekilde kullanımı halk tarafından da denetlenip, yanlış veya kasıtlı hareketlerin ilgili mercilere bildirilmesi önemli bir otokontrol ve sosyal bilinci de göstermektedir.

25 Kasım 1900 (2 Şaban 1318) tarihli Meclis-i Mahsûsa-i Vükelâ mazbatası olarak hazırlanan yazıda, Mısır'dan gelen üzerinde bazı âyât-ı kerîme-i Kur'âniyye yazılı olan kutuların içine sigara konulduğu, bazı açık muhabere evrakının üzerinde muhadderat-ı İslamiyye'ye (Müslüman kadınlara) ait münasebetsiz tasvir ve resimlerin bulunduğu ve bunların gizlice satıldığı ihbar edilmiştir. Bunun İslami açıdan caiz görülmediği, Mısır Hidivviyeti'nce de buna müsaade edilmemesi gerektiğinin tavsiye edilmesi, Rüsûmât Emâneti ve Zabtiye Nezâreti'nin bu gibi şeylerin ülkeye girişine ruhsat vermemesi konusunun tebligatla bildirilmesinin gerekliliği ile tüm İslam âleminin bu hususta duyarlı davranması gerektiği bildirilmektedir.

"Bu mazbata üst yazıya eklenerek 25 Kasım 1900 tarihinde Sadrazam Halil Rıfat Paşa tarafından, 22 Aralık 1900 tarihinde Ser-Kâtib-i Şehriyârî Tahsin Paşa

tarafından gereğinin yapılması konusunda emir ve görüşlerine sunulmak üzere padişaha (II. Abdülhamid'e) arz olunmuştur." (Belge-13).[21]

Mısır Hidivliğinin Kur'ân-ı Kerîm'e aleni biçimde hürmetsizlik, saygısızlık içeren bu konuda uyarılması ve ayet yazılı kâğıtların sigara kutularında uygunsuz biçimde kullanılması Kur'ân-ı Kerîm'in ulviyetine ve ulûhiyetine ne tür saldırılar yapıldığını açıkça ortaya koymaktadır.

Usulsüz kullanımın olduğu öne sürülen bir diğer örnek, 30 Ocak 1917 (17 Kanun-ı Sani 1332) tarihli Bâb-ı Âlî Hariciye Nezâreti Matbu'at Müdiriyet-i Umumiyesi'nden yazılan Esbâb-ı Mucîbe mazbatasında, Kur'ân-ı Kerîm sayfalarının bazı esnaf tarafından yaygı ve sargı kâğıdı olarak kullanıldığının görülmesiyle, mushafları, ecza-yı şerifleri, ayetleri, hadis-i nebeviyi, duaları içeren kitap ve risalelerin matbaalarda kalan sayfalarının bu gibi hürmetsizlikle kullanımına mahal verilmemesi gerektiğinin daha önce bir tezkire ile buyurulduğu; bu konuda hukuk müşavirliğinden alınan bilgiye göre evrak-ı mübarekenin sui-istimalinin caiz olmadığı ancak bunu yasaklayan bir ceza hükmünün kanunlarda bulunmadığı için ceza verilemeyeceği bildirilmiş, bu türden hürmete layık evrak ve sahaifin satılmasını yasaklayarak usulüne uygun imhasını temin etmek için bir kanun maddesi konulması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Matbaalar Kanunu'nun Mesâhif-i Şerife ve Ecza-yı Kur'âniyye basım şartlarında bahseden 6. maddesine veyahut Matbuat Kanunu'nun 16. maddesine zeyl olarak söz konusu suçu işleyenlerin cezalandırılmasını sağlayacak kanun layihası fıkrası ekte takdim kılınmıştır.

Ek: *"Bâb-ı Âlî Matbu'at-ı 'Umûmiyye Müdiriyeti Lâyiha-i Kânûniyye*

Kur'ân-ı Kerîm ve ecza-yı (cüzler) şerife sahaifini ve ayat-ı (ayetler) kerime ve ism-i celil-i ilahi ve ahadis-i (hadisler) nebeviyye ve ediyye-i (dualar) diniyyeyi havi bi'l-cümle evrakı mugayir-i hürmet suretde istimal itmesi melhuz olanlara satanlar ve sahaif-i ve evrakı mezkureyi o suretle istimal idenler 1 aydan 6 ay'a kadar hapis ile mücazaat (cezalandırma) olunur ve sahaif ve evrakı mezkure zabt olunarak ihrak (yakma) suretiyle imha kılınır".

Aynı tarihte 30 Ocak 1917 Bab-ı Ali Hariciye Nezâreti Matbu'at Müdiriyeti 'Umûmiyyesi'nden yazılan bir diğer yazıda, yukarıdaki kanun layihası Meclis-i Umumice tasdik edilip kanun hükmünü kazanıncaya kadar evrak-ı mübarekeye saygısızlık edenlerin 5 Şubat 1332 tarihli Kanun-ı Muvakkat'ın 9. maddesi "Polisin emir ve nehyine mütavaat (uyma) ve davetine icabet etmeyenlerin ol babda tutulacak zabt varakası üzerine yarım liradan 3 liraya kadar nakdi ceza veyahut 24 saatten 1 haftaya kadar hapis ile ezalandırılması" hükmünün uygulanması emredilmiştir (Belge-14).[22]

[21] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret - MTZ (Mısır) (A.}MKZ (05)) 14/132.
[22] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye - Emniyet Umum Müdürlüğü 6. Şube (DH.EUM 6. ŞB) 15/10.

(IV. Belge ise Dâhiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği'nden Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti'ne 18 Ocak 1917 tarihinde yazılan yazıdır: Evrak-ı mübarekeye saygısızlık edenlerin hangi kanun maddelerince halka ilan ve ifhamından sonra zabıt altına alınarak mahkemeye sevk edilip cezalandırılması ile ilgili açıklamaları içermektedir).

Matbaalarda Kur'ân-ı Kerîm basımından arta kalan üzerinde âyet-i kerîme yazılı sayfaların esnaflara satılması suretiyle, esnafın bu âyet-i kerîme yazılı kâğıtları yaygı ve sargı malzemesi olarak kullanımının haber alınması neticesinde derhal gerekli tedbirler alınmıştır. Evrak-ı mübarekeye saygısızlık yapanlara hapis cezası uygulanırken matbaada arta kalan sayfaların ise *Bâb-ı Âlî Matbu'at-ı 'Umûmiyye Müdiriyeti Lâyiha-i Kânûniyye* uyarınca yakılarak imhası emredilmiştir. Bu belge Kur'ân-ı Kerîm'e saygı için öncelikle şuurlu bir Müslüman olma gerekliliğini hatırlatırken Osmanlı Devleti'nin kutsal kitabımızın mukaddesatını tahkir edecek her türlü eylemin sıkı takipçisi olduğunu ve sorumluların cezalandırdığını göstermektedir.

4 Mart 1917 (10 Cemaziyülevvel 1335) tarihli Şeyhülislam Musa Kazım Efendi[23] tarafından kaleme alınan ve Daire-i Meşihat-ı İslamiyye Mektûbî Kalemi'nden Dâhiliye Nezâret-i Celilesi'ne gönderilen yazıda içine Kur'ân-ı Kerîm sayfaları yapıştırılmış kese kağıtlarının bazı esnaf tarafından kullanıldığının tespit edilerek bir adet örneğinin gönderildiği, bu duruma kesin olarak son verilmesi ve sebeplerinin ortadan kaldırılması gerektiği belirtilmektedir. 9 Haziran 1917 (9 Haziran 1333) tarihli İstanbul Polis Müdiriyet-i 'Umûmiyyesi'nden Dâhiliye Nezâret-i Celilesi'ne 12 Mart 1333 tarih ve 62 numaralı emirnamenin cevabı olarak gönderilen yazıda, kullanılmasına meydan verilmemesi emir buyurulan Kur'ân-ı Kerîm sayfalarını içeren kese kağıtlarının halihazırda kullanılmamakta olduğu, nadiren tesadüf edilenlerin ise müsadere ve imha edilenlerin bakiyesi olup ele geçirildikçe imha edilerek buna cesaret edenler hakkında gerekli işlemlerin yapıldığı bildirilmektedir. Konuyla ilgili 28 Haziran 1917 (28 Haziran 1333) tarihli Da'ire-i Meşîhat-ı İslamiyye Mektûbî Kalemi'nden Dâhiliye Nezâret-i Celilesi'ne 24 Recep 1335 tarihli ve 17 numaralı tezkireye zeyl olarak gönderilen yazıda ise içerisine Kur'ân-ı Kerîm sayfaları yapıştırılmış kese kâğıtlarının halen kullanılmakta olduğu, Bayezid Tramvay İstasyonu yakınında meydana nazır eczaneye konmuş olduğu bir örneğinin Bahriye Binbaşılığı'ndan emekli Hakkı Bey tarafından teessürle makama teslim edildiği, bunun tüm Müslümanlarda büyük üzüntüye neden olacak derecede hürmetsizlik teşkil

[23] (1858-1920), 1907-1908 yılları arası Tedkik-i Müellefat Heyeti Başkatipliği, 1910-1911 ve 1916-1918 yılları arasında 4 defa Şeyhülislamlık ve 1917-1918 yılları arası Evkaf-ı Hümayun Nazırlığı da yapmış Osmanlı devlet adamı.

ettiği beyan edilerek gerekli tedbirin biran önce alınarak bu duruma son verilmesi gerektiği bildirilmektedir (Belge-15/1-2).[24]

[12 Mart 1917 tarihinde Dâhiliye Nazırı namına Müsteşar Vekili Osman Beyefendi ile Polis Müdiri Umumisi Ahmet Bey; 17 Haziran 1917 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Paşa ile Şeyhülislam [Musa] Kazım Efendi ve 2 Ağustos 1917 tarihinde Dâhiliye Nezâreti ile Polis Müdiriyet-i 'Umûmisi arasında yazışmalar yapılarak bu konuyla ilgili gerekli tedbirlerin alınması hususundaki hassasiyet ortaya konulmuştur.]

Binbaşılıktan emekli olan Hakkı Bey'in şikâyeti ve ihbarı üzerine içine Kur'ân-ı Kerîm ayetleri yazılı olan sayfaların yapıştırıldığı kese kâğıtlarının kullanımının Bab-ı Meşihat tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne bildirilmesiyle söz konusu kese kâğıtlarının müsadere edilmesi ve imhası tedbirlerinin Nezâret tarafından alındığını görmekteyiz. Bu belge önceki belgede olduğu gibi Kur'ân-ı Kerîm'in basımı sonrası arta kalan kullanılmayacak sayfaların da denetim altında tutularak usulüne uygun imhasının da ne denli önemli olduğu hakkında fikir vermektedir. Dikkat çekici bir diğer örnekte ise mushaf-ı şerif sayfalarının basılı olduğu kâğıtların ambalaj kâğıdı olarak kullanılması ile ilgilidir.

17 Temmuz 1918 (17 Temmuz 1334) tarihli Şeyhülislam Musa Kazım Efendi tarafından kaleme alınan Bâb-ı Fetvâ Da'ire-i Meşîhat-ı İslamiyye Mektûbî Kalemi'nden Dâhiliye Nezâret-i Celilesi'ne gönderilen yazıda, Matbaa-i Osmaniye'de basılmış olan mesâhif-i şerifeden içerisine kasap tarafından et konulmuş olan Kur'ân-ı Kerîm sayfaları büyük bir üzüntüyle ekte sunulmuş olup, bu halin devamı tüm Müslümanlarda büyük bir teessüre neden olacağı ve manevi olarak kötü sonuçlar doğuracağından buna cesaret edenlerin tahkikatının yapılarak şiddetli bir cezaya çarptırılması gerekliliği belirtilmektedir. 27 Temmuz 1918 (27 Temmuz 1334) tarihli Dâhiliye Nazırı [Talat Paşa]'nın İstanbul Polis Müdiriyet-i 'Umûmiyesi'ne gönderdiği yazıda ise söz konusu Kur'ân-ı Kerîm sayfalarının hangi matbaada basıldığı ve ne suretle dışarıya çıkarılarak kasapların eline geçtiği hakkında takibat ve tahkikat yapılarak neticenin nezârete bildirilmesi emredilmektedir (Belge-16/1-2).[25]

Bu belge ise Kur'ân-ı Kerîm basma yetkisi olan Matba'a-i 'Osmaniye mushaf-ı şerif nüshalarından olduğu tespit edilen sayfaların kasapların hangi suretle eline geçtiği ve onların bunu hangi cüretle sargı malzemesi olarak kullanabildiğine dair tahkikatın emredildiğini açıklamaktadır. Bu hadsizlik ve saygısızlığın şiddetli bir biçimde cezalandırılması gerekliliği de yine belgede vurgulanan önemli konulardan biridir.

[24] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye - Emniyet Umum Müdürlüğü 6. Şube (DH.EUM 6. ŞB) 18/37.
[25] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye - Emniyet Umum Müdürlüğü 6. Şube (DH.EUM 6. ŞB) 41/46.

D. Mushaf-ı Şerif ve Diğer Kutsal Kitapların Talebi

1839 Tanzimat Fermanı sonrasında Osmanlı Devleti'nde basım ve yayın işlerindeki yeni düzenlemeler, yeni teknolojik, ekonomik, siyasi ve hukuki gelişmeler ile gereksinimler ve politika doğrultusunda sürekli yenilenmiştir. 1841'den itibaren basılacak her türden kitabın Maarif, Zaptiye, Hariciye ve Meşihat tarafından kontrolü ile yayınlanması, 1857'deki Matbaalar Nizamnamesi ile tekrar ele alınmış ve genişletilmiştir. Her ne kadar okul kitapları bu düzenlemelerin dolaylı olarak muhatabı olarak görünse de hemen her düzey ve türdeki okullarda Kur'ân-ı Kerîm, kıraat ve tecvid gibi dinî bilgilerin de öğrenildiği dersler yer almaktaydı. Örneğin Tanzimat'tan sonra rüşdiyelere gidecekler için "Kur'an'ı layıkıyla okumuş ve ilmihal ile tecvidi güzel öğrenmiş ve Türkçe okumaya iktidar kazanmış olma" şartı getirilmiştir. 1856'daki Islahat Fermanı gayr-i müslimlere kendi dinlerine ve kültürlerine yönelik, ilk, orta yüksek derecede okullar açma imkânı sağlamıştır (Sakaoğlu, 2018, s. 125, 130). 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile Tanzimat ve Islahat Fermanlarının eğitim üzerindeki değişimleri Osmanlı Devleti'nin ülke siyasetine ve gereksinimlerine göre ele alınarak planlanmıştır. Yeni programlarda da yer alan yukarıda sayılan dersler için gereken mushaf-ı şerif ve cüzler devlet kontrolünde basılmaktaydı. Bu durum her ne kadar kontrolü sağlıklı hale getirse de okullar ve gereksinim duyanlar için kimi zaman yeterli olamamaktaydı. Bu nedenle Maarif Nezâreti okullar ve mushaf-ı şerif alma imkânı olmayan çocuklar/öğrenciler için farklı yollarla mushaf-ı şerif sağlamaya çalışmıştır.

Maarif Nezâreti'nce 5 Ekim 1872 (23 Eylül 1288) tarihinde Bâb-ı Âlî'ye gönderilen (derkenar) yazıda, matbaalardan müsadere olunarak Maarif Kütüphanesi'ne konulan birçok mesâhif-i şerife çürümekte olduğundan, bunların fakir çocuklara okutturulmak üzere bazı vilayetlerdeki mekteplere gönderilmesinin hem mesâhif-i şerifeleri mahvolmaktan kurtardığı hem de aciz çocukların Kur'ân-ı Kerîm öğrenmelerini sağladığı için bunlardan eksik ve yanlış olanlarının da düzeltilmesi ve tamamlanması amacıyla baskı taşları (litografya) ile birlikte verilmesi gerektiği konusu arz edilerek izin istenmektedir (Belge-17).[26]

Maarif Nezâreti, matbaalarda izinsiz, ruhsatsız olarak basılan ve hatalar barındırabileceği şüphesiyle el konulan mushaf-ı şeriflerin atıl vaziyette yok olmasını engellemek istemektedir. Bu nedenle Bâb-ı Âlî'den hem Kur'ân-ı Kerîm alma imkânı olmayan fakir çocukların hem de ihtiyacı olan mekteplerde çocuklara Kur'ân-ı Kerîm öğretiminde kullanılmak üzere hatalı ya da noksan mushaf-ı şeriflerin eksiklerinin tamamlanarak söz konusu ihtiyaç sahiplerine gönderilebilmesi için izin istemektedir. Bu belge yalnızca Kur'ân-ı Kerîm özelinde değil aslında ihtiyaç sahiplerinin kitapla buluşturulmasının önemi hakkında diğer kitapların da atıl kalmaması için bugün de üzerinde durulması gereken konuya değinmektedir.

[26] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif - Mektubi Kalemi (MF.MKT) 4/86.

17 Aralık 1889 (23 Rebiülahir 1307) tarihli Dâhiliye Mektûbî Kalemi'nden gönderilen bir diğer yazı da, Mamüratü'l-aziz (Elazığ)'de mevcut ve açılacak olan ibtidai mekteplerine gidecek fakir öğrenciler için Matbaa-i Osmaniyye'de Hafız Osman hattıyla basılmış mushaf-ı şeriflerin gönderilmesi ile ilgili izin istenmiştir.

Bu örneklerden de anlaşıldığı üzere hem mushaf-ı şerif basma yetkisi olan hem de buna yetkisi olmayıp tam veya çok az noksanları olan mushaf-ı şeriflerin zayi edilmeyip düzeltilerek başta öğrenciler olmak üzere gereksinimi olan kişi ve kurumlara gönderildiği hatta kurumların bunları talep ettiği görülmektedir. Bu durum mushaf-ı şeriflerin basım, yayın ve dağıtım süreçlerinin ciddi bir şekilde hem kamu kurumları tarafından gözlemlendiği hem de kamunun yapılan denetim ve muameleden haberdar olduğu anlaşılmaktadır.

Bilindiği üzere kutsal kitaplar birçok tören ve merasimde de kullanılmaktadır. Bunlardan en bilineni Tanzimat Fermanı ile yürürlüğe giren ehliyetli kişilerin özellikle kamu görevlilerinin görevlerine sadık kalacakları, adaletli, çalışkan ve tarafsız olacaklarına dair kutsal kitap üzerine yemin etmeleridir. Osmanlı Devleti'nde farklı dinlere mensup tebaa Islahat Fermanı ile kamu kurumlarında "memur" olma hakkı kazanmıştır. Müslim ve gayr-i müslim memurların görevlerine başlamaları için 1849'dan itibaren "yemin etme" uygulaması zorunlu hale getirilmişti. Bu bağlamda Müslüman memurlar için Kur'ân-ı Kerîm, gayr-i müslim memurlar için ise mensup bulundukları dine ait kitaplar -İncil, Tevrat, Zebur- üzerine yemin etme zorunluluğu da getirilmiş oldu. Süreç içerisinde birçok kereler değiştirilen yemin etme kuralları, II. Abdülhamid döneminde daha organize hale getirilen bu uygulama günümüzde de devam ettirilmektedir. (Sarıyıldız, 2002: 262-265).

30 Eylül 1907 (17 Eylül 1323) tarihli Manastır Vilayeti Adliye Müfettişi Aznin? Efendi'nin Dersaadet'e gönderdiği yazıda, Serfice ve Lindos Nahiyesi Daire-i Sulhiyyesi için Kur'ân-ı Kerîm ve İncil-i şerif talep edilmekte olduğunu Serfice muavinliğinden Manastır İstinat Hâkimliği'ne gelen 21 Eylül 1907 (8 Eylül 1323) tarihli 291 numaralı yazışmada bahsedildiği gibi, icra olunacak yemin için diğer Sulhiye dairelerinin de Kur'ân-ı Kerîm ve İncil-i şerif'e ihtiyaçları bulunduğunu arz etmektedir. Manastır Adliye Müfettişliği'ne 5 Ekim 1907 (22 Eylül 1323) tarihli gönderilen cevabi yazıda, 17 Eylül 1323 ve 579 numaralı yazının mütalaa olunduğu, Deva'ir-i Sulhiyye için lazım olan Kur'ân-ı Kerîm ve İncil-i şerifin mahallerinde muvakkaten tedarikinin mümkün olduğu, bunlar için ayrıca masraf edilmemesi gerektiği bildirilmektedir (Belge-18).[27]

Manastır Vilayeti Adliye Müfettişliği'nin yemin icrasında kullanılmak üzere İncil ve Kur'an- Kerim talebinin karşılanmasını konu alan belge bize kutsal kitapların kullanım alanları hakkında bilgi verirken Osmanlı'da din ve vicdan özgürlüğünün serbestçe uygulandığına dair bir yaklaşım sunmaktadır.

[27] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Teşrifat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) - Manastır Evrakı (TFR.I.MN) 141/14086.

E. Ses Kaydı Mushaf-ı Şeriflere Yapılacak Muamele ve Tiyatrolarda Ayet-i Kerimeler ve Dini İçerikli Repliklerin Kullanılmaması

XIX. yüzyıla kadar Kur'ân-ı Kerîm'in çoğaltılması elle -istinsah- ve matbaa ile olmuştur. Ancak yüzyılın son çeyreğinde Thomas Alva Edison'un çalışmaları ile elektro manyetizma ile veri kaydetme teknolojisi geliştirilmiş, ebonit ve Emil Berliner tarafından geliştirilen plastik plaklar üzerine izler şeklinde ses kaydedilmeye başlamıştır. Bu teknoloji ile birlikte insan sesi ve enstrümanlarla çalınmış müzik eserleri plaklara/vinillere kaydedilip taşınmaya başlamıştır. Gramofon/pikap aracılığıyla çalınan/çalıştırılan bu plaklara marşlar, sanat müziği ve gölge oyunu repliklerinin yanı sıra dinî içerikte ses kayıtları -Kur'ân-ı Kerîm'in plaklara okunması- yapılmaktaydı. Hatta Osmanlı Devleti'nde örnek alınarak defalarca basılmış olan el yazma mushaf-ı şerif nüshasının sahibi hattat [Kayışzade] Hafız Osman [Nuri] dahi fonograflara sesini kaydettirmiştir (Özden, 2013: 225). Bu yeni bilgi kayıt ortamı, geleneksel şekilde çoğaltılan mushaf-ı şeriflerin denetim ve yayımında farklı tedbirlerin alınması gerektirmiştir. 1900'den itibaren İstanbul dışına özellikle de Osmanlı'nın Irak ve Filistin vilayetlerinde de yaygınlaşmaya başlanan bu içerikteki plakların denetimi için hazırlanan 18 Haziran 1906 (5 Haziran 1322) tarihli [Zabtiye Nezâreti] Mektûbî Kalemi'nin âyât-ı kerîme ile doldurulmuş gramafon plaklarının satışına meydan verilmemesi hakkında tezkirede 15 Haziran 1906 (2 Haziran 1322) tarihli tezkire-i sami ye uygun olarak gerekli hükümlerin uygulanması gerektiği belirtilmektedir (Belge-19).[28]

Kur'ân-ı Kerîm'in yayın ve dağıtımının yalnızca baskı nüshalar üzerinden değil ses kayıt ortamı üzerinden de yapıldığını bunun denetimi için de tedbirler alınması gerektiğine dair günümüzdeki bilgi yayım ve dağıtım ortamlarını dikkate almamızı hatırlatan önemli bir belgedir.

Osmanlı toplumunda gündelik ve sosyal hayatın da önemli parçası olan manevi değerler, 1860'lı yıllardan itibaren Osmanlı toplumunun sosyo-kültürel yaşantısına girmeye başlayan tiyatro ve diğer sahne sanatları ile de doğal olarak etkileşim halinde olmuştur. Tiyatrolarda sahnelenen oyun/piyeslerde senaryo gündelik hayata, güncel siyasi - toplumsal olaylara ve geçmişteki olaylara yönelik hazırlandığından dinî/manevî temaların da yer alması kaçınılmazdır. Ancak senaryodaki bu ifadelerin/repliklerin ahlakî kurallar çerçevesinde manevî duyguları rencide etmeyecek, mizah malzemesi yapmayacak ve inanca saygısızlık etmeyecek şekilde olması temel beklentilerden olmuştur. Temsilin içeriği ile de doğru orantılı olarak ayet-i kerimelerin ve hadis-i şeriflerin kullanımı da gerek yetkililer gerekse duyarlı vatandaşlarca denetime konu olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanından bir süre sonra faaliyetlerine başlayan temsillerini başta Aydın ve İzmir'de sunarak ilerleyen yıllarda turneler düzenleyerek İstanbul ve Selanik gibi kentlere de giden Heveskârân Cemiyeti/Kumpanyası da [Sahne-yi Osmanî Heveskaran Cemiyeti], o dönemin yerel ve ulusal çapta dikkat

[28] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Zabtiye Nezareti (ZB) 590/91.

çekici bir örnektir (Günver, 2015: 155). Ancak bazı temsillerinde yukarıdaki aşırılıklar nedeniyle şikâyetlere konu olmuştur.

17 Mayıs 1910 (4 Mayıs 1326) tarihli Sadrazam [İbrahim Hakkı Paşa] imzasıyla Bâb-ı Âlî Da'ire-i Sadaret Tahrirât Kalemi'nden Dâhiliye Nezâret-i Celilesi'ne gönderilen tezkirede, Beyanü'l-hak risalesinin 58. nüshasının 1186. sayfasında Selanik Cemiyet-i İslamiyesi'nden açık mektup serlevhasıyla yazılmış olan 31 Mart vakasını tasvir etmek üzere Selanik'te Heveskârân Tiyatro Kulübü tarafından Aden (Adn?) Tiyatrosu'nda ortaya konulan oyun esnasında "şeriat isteriz" sözleri ve bir kişinin de kürsüye çıkarak âyât-ı celile okuması, Kur'ân-ı Kerîm'in güldürü malzemesi makamında kıraatinin din-i mübîn-i İslam'ı hafife almak anlamına geldiğinden bu gibi durumlara gerek Selanik'te gerekse diğer tüm İslam memleketlerinde meydan verilmemesi için tüm vilayat ve mutasarrıflıklara yapılan tebligat doğrultusunda ayrıca bu konuyla ilgili Şeyhülislamlığın tarafımıza teessüflerini de dikkate alarak gereğinin yapılması hususu emredilmektedir. Bunun üzerine hazırlanan 1 Haziran 1910 (19 Mayıs 1326) tarihli Selanik Valisi mührüyle Selanik Vilayeti Tahrirât Kalemi'nden Dâhiliye Nezâret-i Celilesi'ne gönderilen yazıda ise tiyatrolarda kıraat-i azim ve ehadis-i şerife kıraati gibi durumlara meydan verilmemesi lüzumuna dair Muharrerât-ı 'Umûmiyye Da'iresi 4. Şubesi ifadesiyle ulaşan 11 Mayıs 1326 tarih ve 123 numaralı yazının mütalaa olunduğu; daha önce de haber alınarak aynı türden bir oyunun valilik tarafından yasaklandığı, sonradan ismi değiştirilerek yine bu türden bir oyunun sahnelendiğinin işitilmesi üzerine bunun ve tekrarının da yasaklanarak gereğinin yapıldığı bildirilmektedir (Belge-20/1-2).[29]

Dönemin Sadrazamı İbrahim Hakkı Paşa Selanik'teki sahnelenen tiyatro oyununda Kur'ân-ı Kerîm ayetlerinin güldürü malzemesi yapılmasının engellenmesini ve diğer tüm mutasarrıflıklara ve vilayetlere yapılan tebligatı hatırlatarak emrederken Osmanlı Devleti'nin İslam dinini hafife almaya, Kur'ân-ı Kerîm'e hürmetsizlik ve saygısızlığa asla müsamaha göstermediğini ortaya koymaktadır. Ayrıca Şeyhülislamlık makamının bu konudaki takibi ve tavsiyeleri de yine bu belgede göz önünde bulundurulması bir başka husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bu aykırı ve haddi aşan faaliyetlerin kısa bir süre içinde yasaklandığını cevabî yazıdan anlamaktayız.

Sonuç

Tüm dünyada kutsal kitapların ortaya çıkışı ve bugünkü medeniyetlerin oluşumundaki referans etkisi her zaman güncelliğini korumayı başaran bir tartışma konusudur. Ancak Kur'ân-ı Kerîm'i bu tartışmalardan uzak tutmak ve ya da ulûhiyetini asla tartışmaya açmamak için büyük çaba sarf eden ecdadımız, kutsal kitabımızın basım ve yayımına ilişkin çok yönlü denetim mekanizmasını ustalıkla işletmek için

[29] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye - Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUİ) 97/6.

kurumsal önlemler almıştır. Bu çalışmada detaylarına değindiğimiz ve belgesel kanıtlarla güçlendirdiğimiz önlemlere konu olan meseleleri sıralayacak olursak:

- ✓ *Kur'ân-ı Kerîm'in ticari meta olarak kullanılmaması ve basımının kazanç sağlama aracı olarak görülmemesi,*
- ✓ *Kur'ân-ı Kerîm'in basımında kullanılacak kâğıtların seçiminde dikkatli olunması gerektiği,*
- ✓ *İlgili kurum ve komisyonlardan onay ve ruhsat alınmadan Kur'ân-ı Kerîm basılamaması, basılanların toplattırılması,*
- ✓ *Kur'ân-ı Kerîm basımı yapan matbaaların denetlenmesi,*
- ✓ *Kur'ân-ı Kerîm tab ve neşriyatında mevzuata aykırı davranan matbaaların ve sahiplerinin cezalandırılması,*
- ✓ *Yurtdışından ülkeye sokulmak istenen Kur'an- ı Kerim (mushaf-ı şerif) nüshalarının ilgili kurumlarca denetlenmesi,*
- ✓ *Yurtdışında Kur'ân-ı Kerîm'in tahrîf ve tagyîrine yönelik girişimlerin diplomasi yoluyla engellenmesi,*
- ✓ *Üzerinde âyet-i kerîme, hadis-i şerif veya dualaların yazılı olduğu sayfa ve kâğıtların uygunsuz kullanımının engellenmesi,*
- ✓ *Mushaf-ı şerif taleplerinin kontrollü biçimde karşılanması,*
- ✓ *Atıl durumda bırakılan mesâhif-i şerife nüshalarının ihtiyaca binaen değerlendirilmesi,*
- ✓ *Kur'ân-ı Kerîm ayetlerinin farklı formatlarda, temsil ve tiyatro gibi etkinliklerde usulsüz, saygısızca sui istimaline izin verilmemesi,*
- ✓ *Kur'ân-ı Kerîm üzerinden İslam dinini hedef alan her türlü ifsad faaliyetlerinin engellenmesi.*

Osmanlı Devleti'nin idari teşkilat yapısındaki nezâretler ve nezâretler bünyesinde oluşturulan meclis ve komisyonlar mushaf-ı şerifin tab' ve neşriyatına dair yukarıda sıralanan meselelere çözüm ararken aslında tek bir gaye gözetmişlerdir. Bu gaye, Kur'ân-ı Kerîm'e layıkıyla saygı gösterilmesi ve 'Allah Kelamı' olan kutsal kitabımıza yönelik her türlü tagyîr ve ifsâd faaliyetinin ber-taraf edilmesidir. Belgelerden ve açıklamalardan anlaşıldığına göre; Osmanlı Devleti bu konuda gerekli hassasiyeti ve titizliği göstermiştir. Günümüzde Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesindeki 'Mushafları İnceleme ve Kıraat Kurulu Başkanlığı'nın da aynı hassasiyet ve titizlikle çalışmalarını yürütmesi gerektiği konusunda şüpheye yer yoktur.

Kur'ân-ı Kerîm bilindiği gibi kutsal bir kitap niteliğinde, yeryüzündeki en önemli rehber kaynaktır. Bu nedenledir ki Kur'ân-ı Kerîm'in tab' ve neşriyatındaki denetimin hem ülke çapında hem de tüm İslam Dünyası'nda ortak bir akıl ve bilinç içerisinde kurallara bağlanması oldukça önem taşımaktadır. Bu bağlamda mevcut Kur'ân-ı Kerîm nüshaları ve basılacak tüm nüshaların herhangi bir tahrîfata maruz bırakılmaması için ilgili kurumların taşıdıkları sorumluluk ve bu sorumluluk gereğince yürüttükleri çalışmalar sürekli denetlenmelidir.

Kaynakça

Birinci, A. (2012). *Tarihin hududunda: Hatıra kitapları, matbuat yasakları ve arşiv meseleleri*. İstanbul: Dergah Yayınları.

Birinci, A. (2006). Osmanlı Devletinde matbuat ve neşriyat yasakları tarihine Medhal. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 4(7), 291-349.

Derman, U. (1999). Hafız Osman. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 15, ss. 98-100). İstanbul: TDV.

Gündüz, M. (1973). İlk Kur'ân-ı Kerîm basmaları. *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni,* 22(1-2), 34-40.

Gündüz, M. (1978). Matbaanın tarihçesi ve ilk Kur'ân-ı Kerîm basmaları, *Vakıflar Dergisi, (*12), 335-350

Günver, G. (2007). II. Meşrutiyet döneminde İzmir'de tiyatro yaşamı. *Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi Dergisi*, 18(18), 151-170.

Işık, A. (2007). Tedkîk-i Mesâhif-i Şerife ve Müellefât-ı Şeriyye Defterleri ile Taşbaskısı Kur'ân-ı Kerîmler. *İstanbul Müftülüğü Dergisi*, Haziran, 134-138.

İskit, S. R. (2000). *Türkiye'de neşriyat hareketleri tarihine bir bakış*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.

Özden, E. (2013). Musikîşinâs-ı Şehir Tanbûrî Cemil Bey'in Artistik Plakların Husûsî Kataloğu ve Cemil Bey'in Tuttuğu Notlar, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 13(1), 211-217.

Sakaoğlu, N. (2018). *Türkiye eğitim tarihi: 11-20. yüzyıllar*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Sarıyıldız, G. (2002). Tanzimat ve Osmanlı bürokrasinde yemin müessesesi. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi,* (1), 251-268.

Serin, M. (2010). Şekerzade Seyyid Mehmed. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt. 38, s. 498). İstanbul: TDV.

Şen, Z. (2014). Hz. Osman döneminde istinsah edilen mushafların akıbeti. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* (36), 31-50.

Tosun, A. R. (2009). Sultan III. Murad'ın Arapça, Farsça ve Türkçe basma kitapların Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde satılabileceğine dair emirnamesi. *Belgeler,* 30(34), 2009, 127-131.

Uçar, A. (2018). Osmanlıların Kur'ân-ı Kerîm'e Hürmeti-1 *Yedikıta,* (Eylül), 34-40.

Uçar, A. (2018). Osmanlıların Kur'ân-ı Kerîm'e Hürmeti-3: Osmanlıda İlk Kez Ne Zaman ve Nasıl Basılmıştır? *Yedikıta,* (Kasım), 24-27.

Belgeler

BOA, Dahiliye - Emniyet Umum Müdürlüğü (DH. EUM. 6.Şb.), 15/10; 18/37; 41/46.

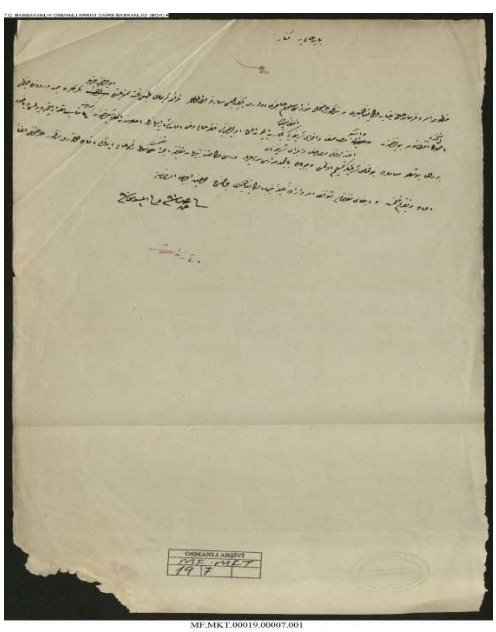
BOA, Dahiliye - Mektubi Kalemi (DH. MKT), 605/33; 1682/81; 2006/78; 2446/13.

BOA, Dahiliye - Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH. MUİ), 97/6.
BOA, İradeler - Dahiliye (İ. DH), 694/48544; 1301/31.
BOA, İradeler - Hususi (İ. HUS), 4/1.
BOA, Maarif - Mektubi Kalemi (MF. MKT), 4/86; 17/125; 19/7; 26/28; 115/82; 226/27; 262/50; 326/59; 443/16; 462/19.

BOA, Sadaret - MTZ (Mısır) (A}MTZ 05), 14/132.

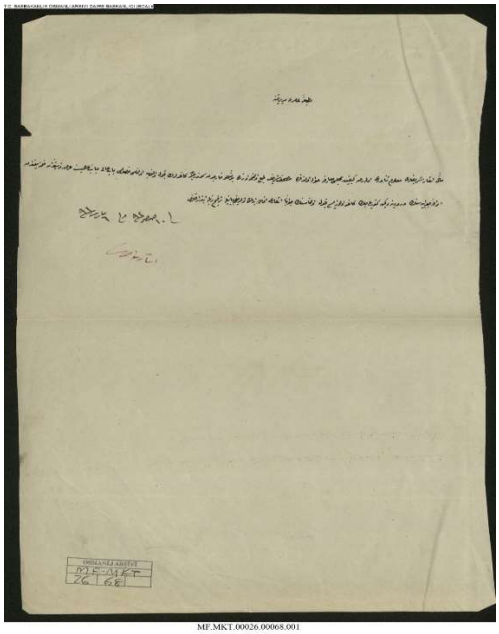
BOA, Sadaret - Umum Vilayat Evrakı (A.MKT. UM), 113/99.

BOA, Teşrifat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) - Manastır Evrakı (TFR.I.MN) 141/14086.
BOA, Yıldız Perakende - Meşihat Dairesi maruzatı (Y. PRK. MŞ), 4/81.
BOA, Yıldız Perakende - Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM), 20/25.
BOA, Zabtiye (ZB), 590/91.

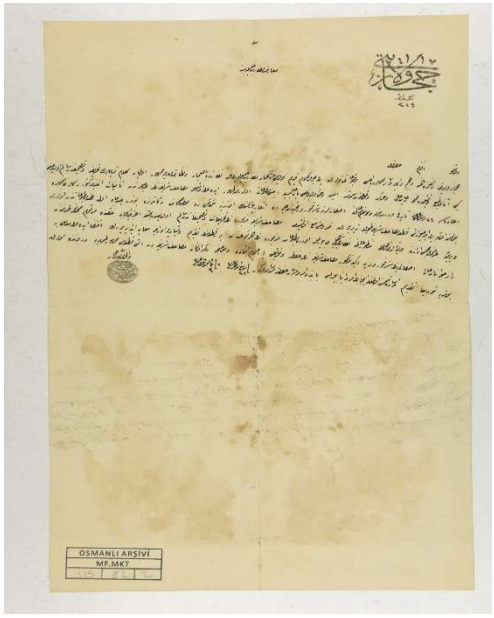
MF.MKT.00019.00007.001

Belge 1

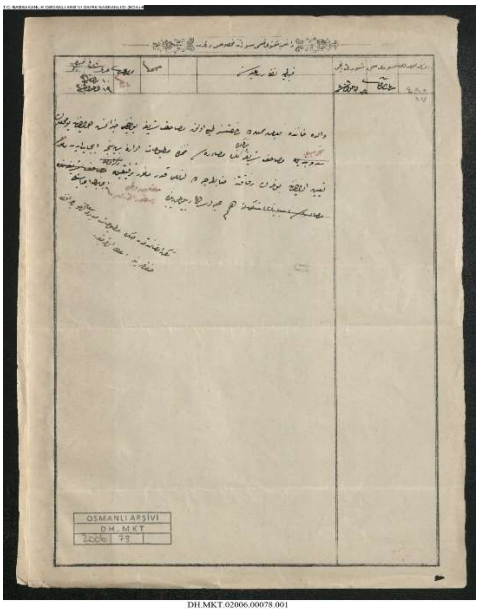

MF.MKT.00026.00068.001

Belge 2

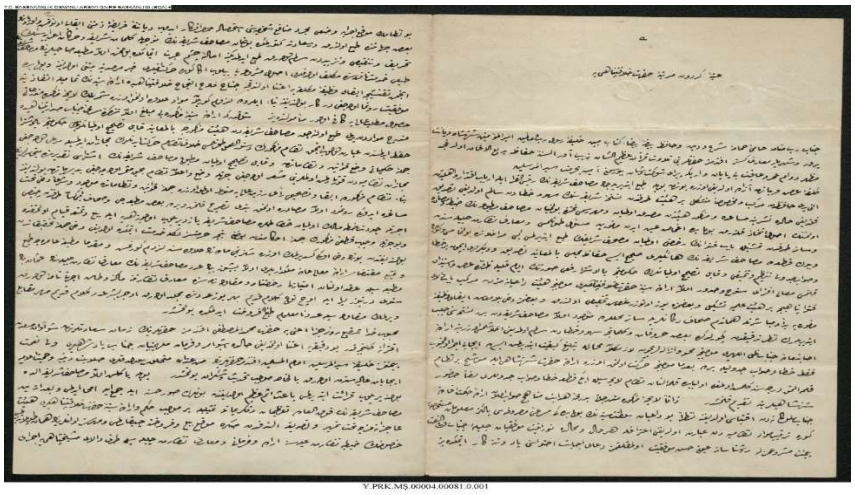

Belge 3

DH.MKT.02006.00078.001

Belge 4

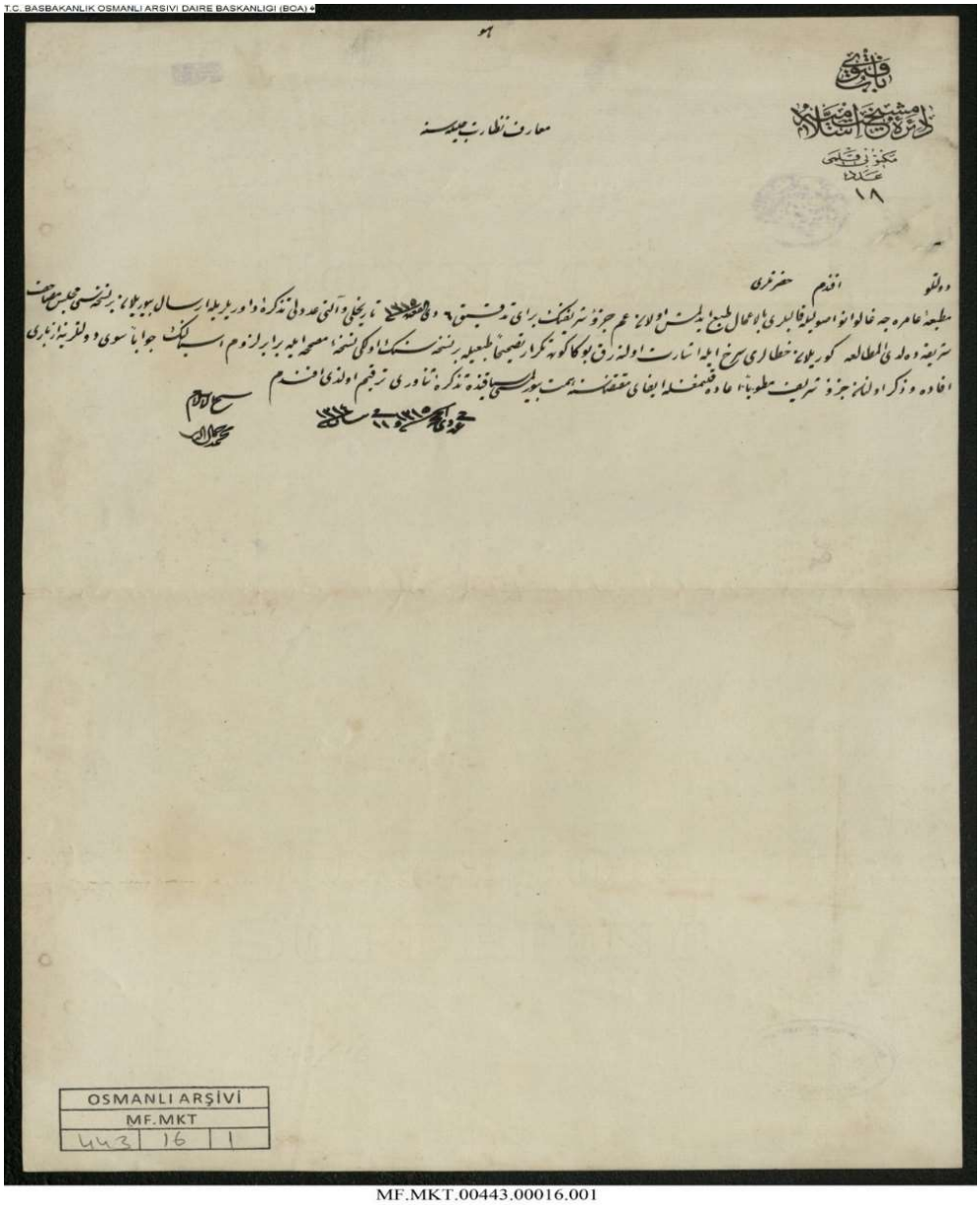

Y.PRK.MŞ.00004.00081.0.001

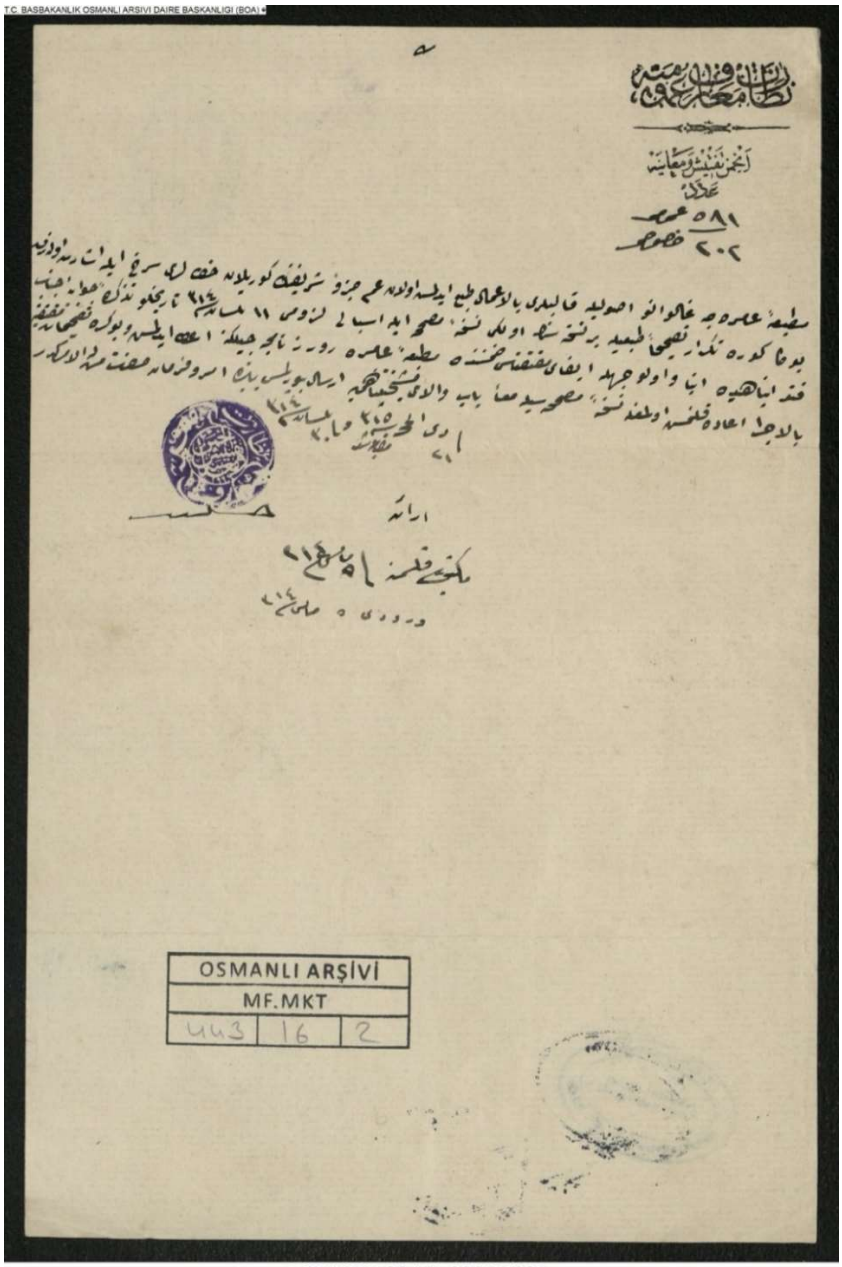
Y.PRK.MŞ.00004.00081.0.001

Belge-5

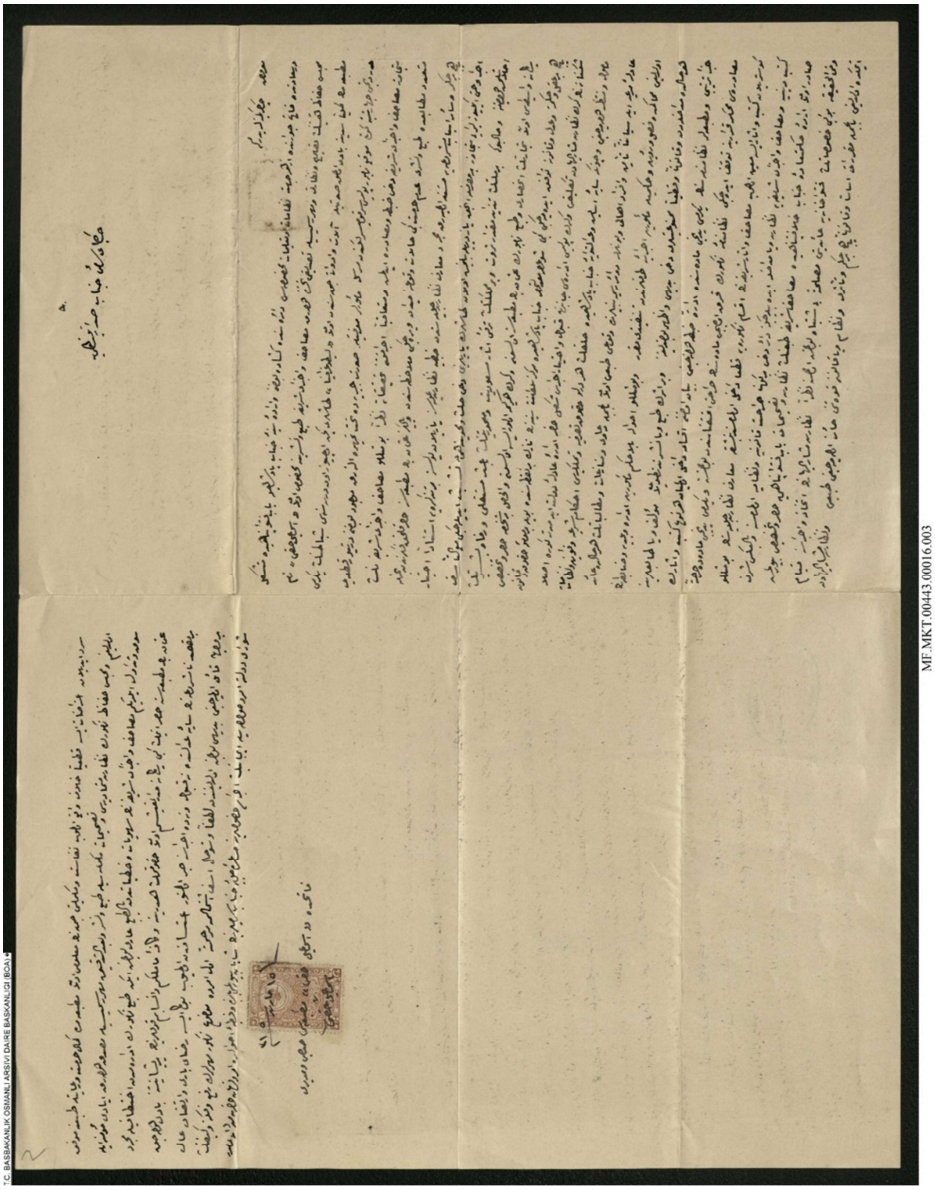
MF.MKT.00443.00016.001

Belge-6/1

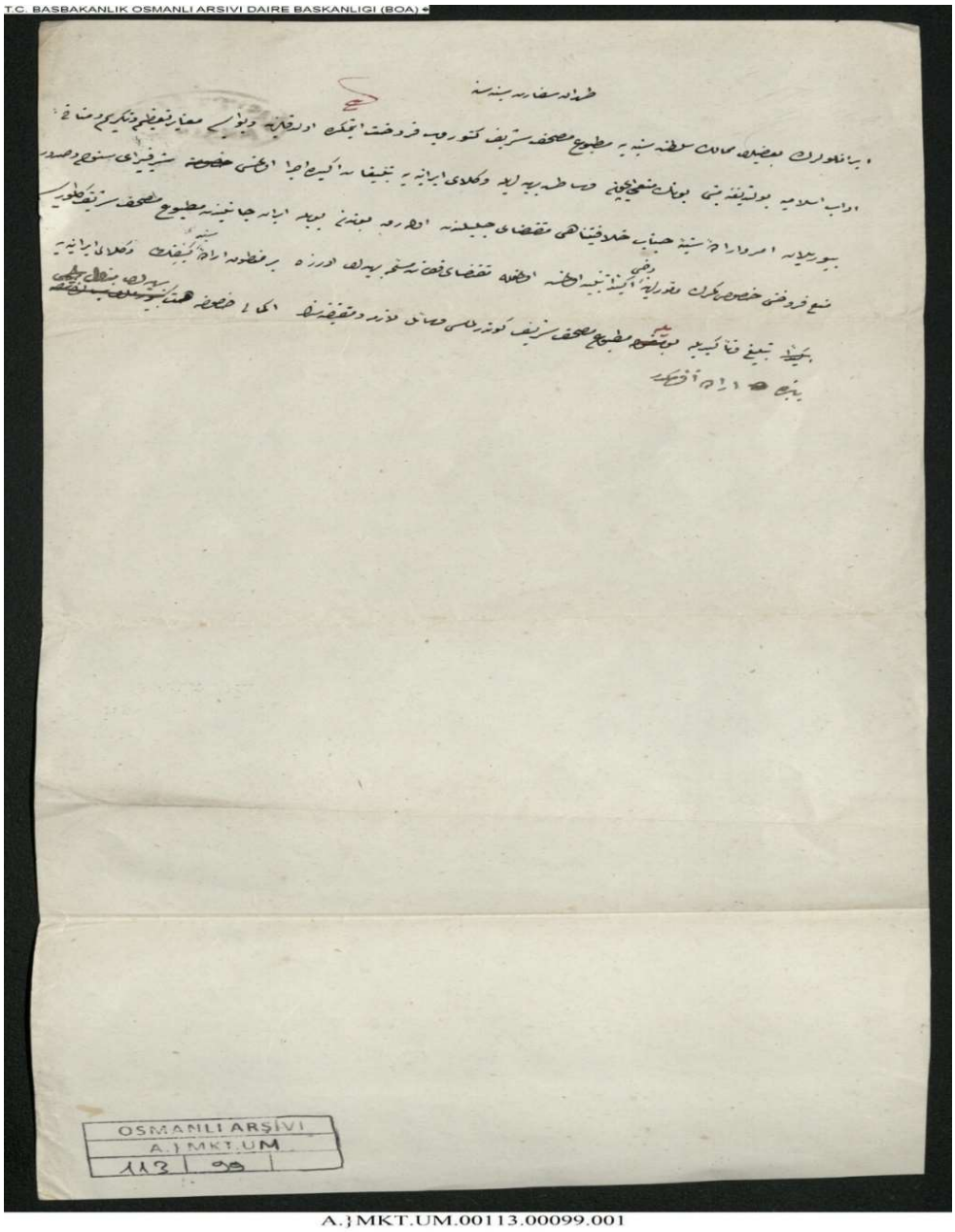
MF.MKT.00443.00016.002

Belge-6/2

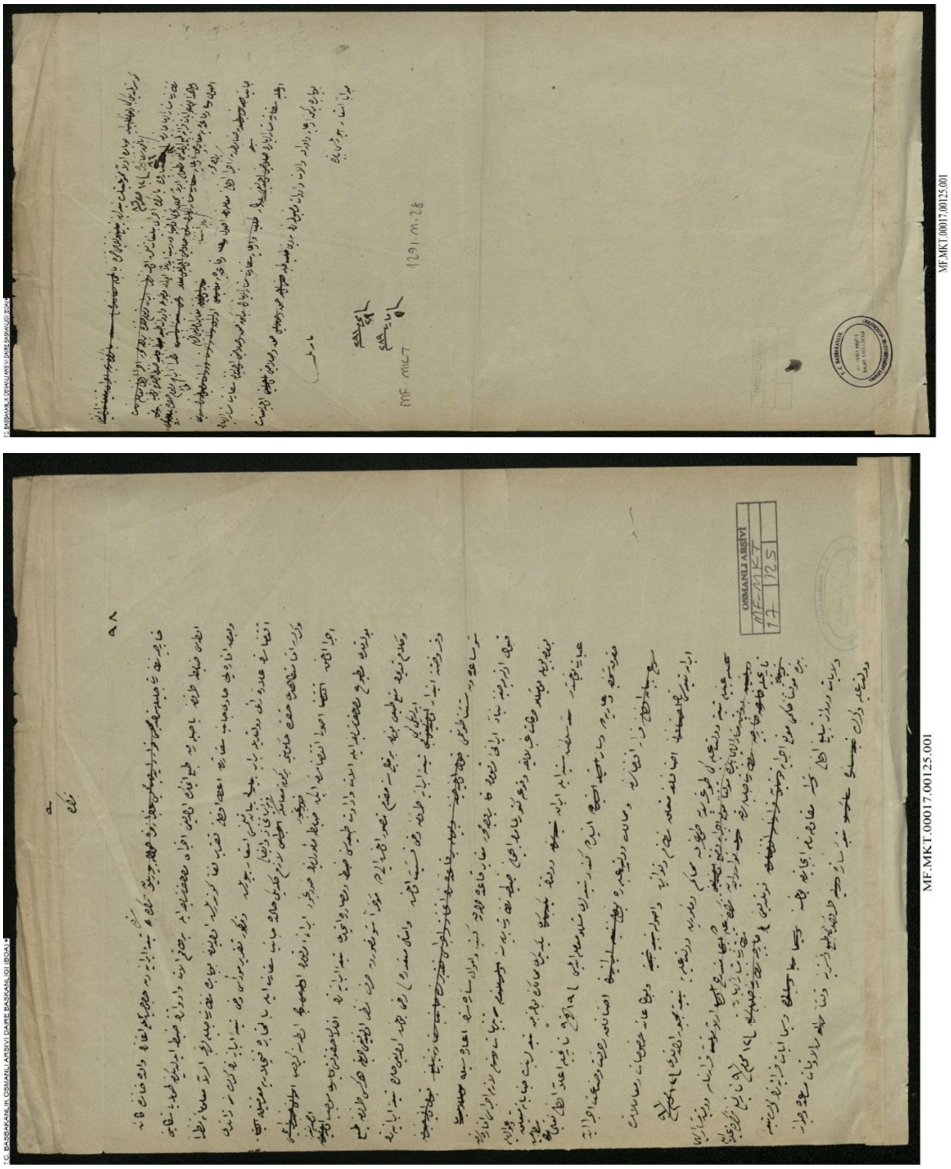
MF.MKT.00443.00016.003

Belge-6/3

A.}MKT.UM.00113.00099.001

Belge-7

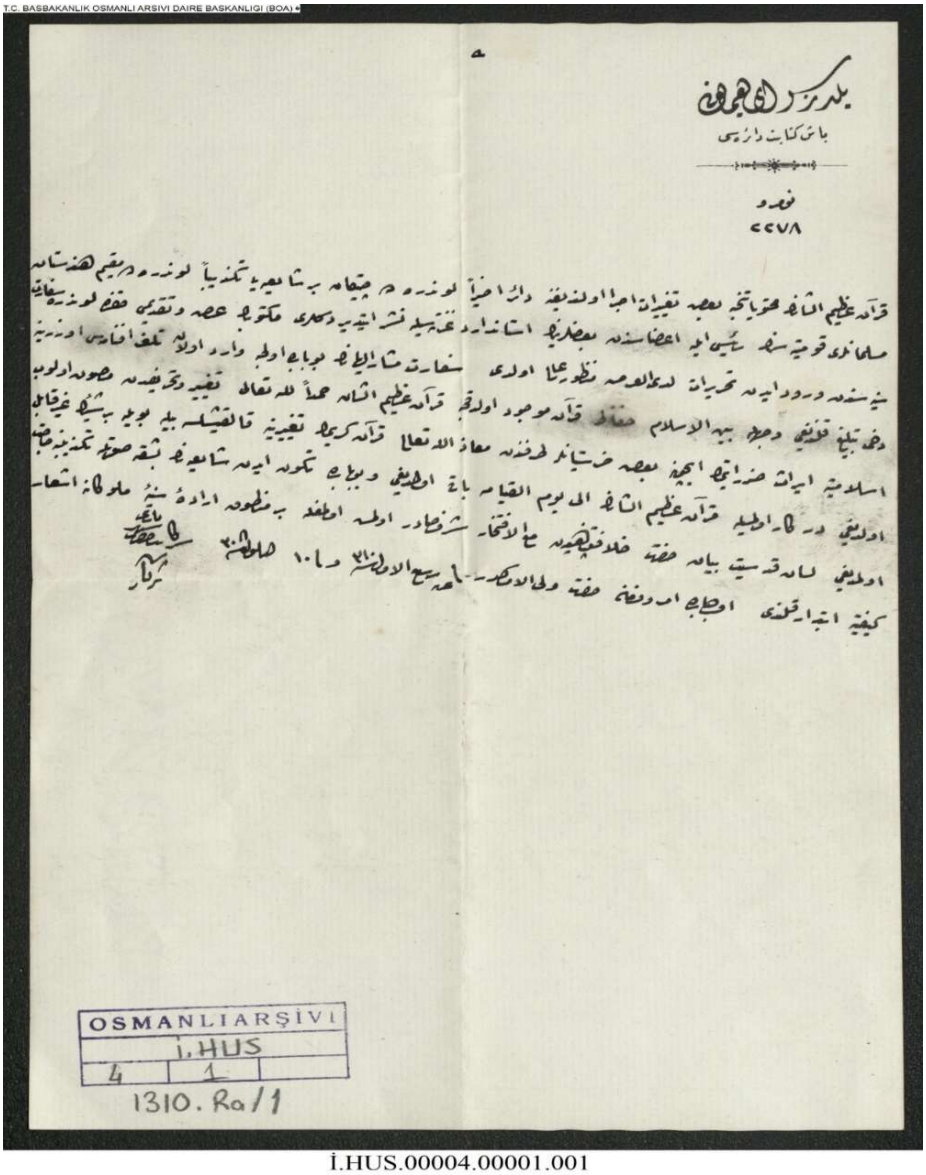

Belge-8

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BCA)

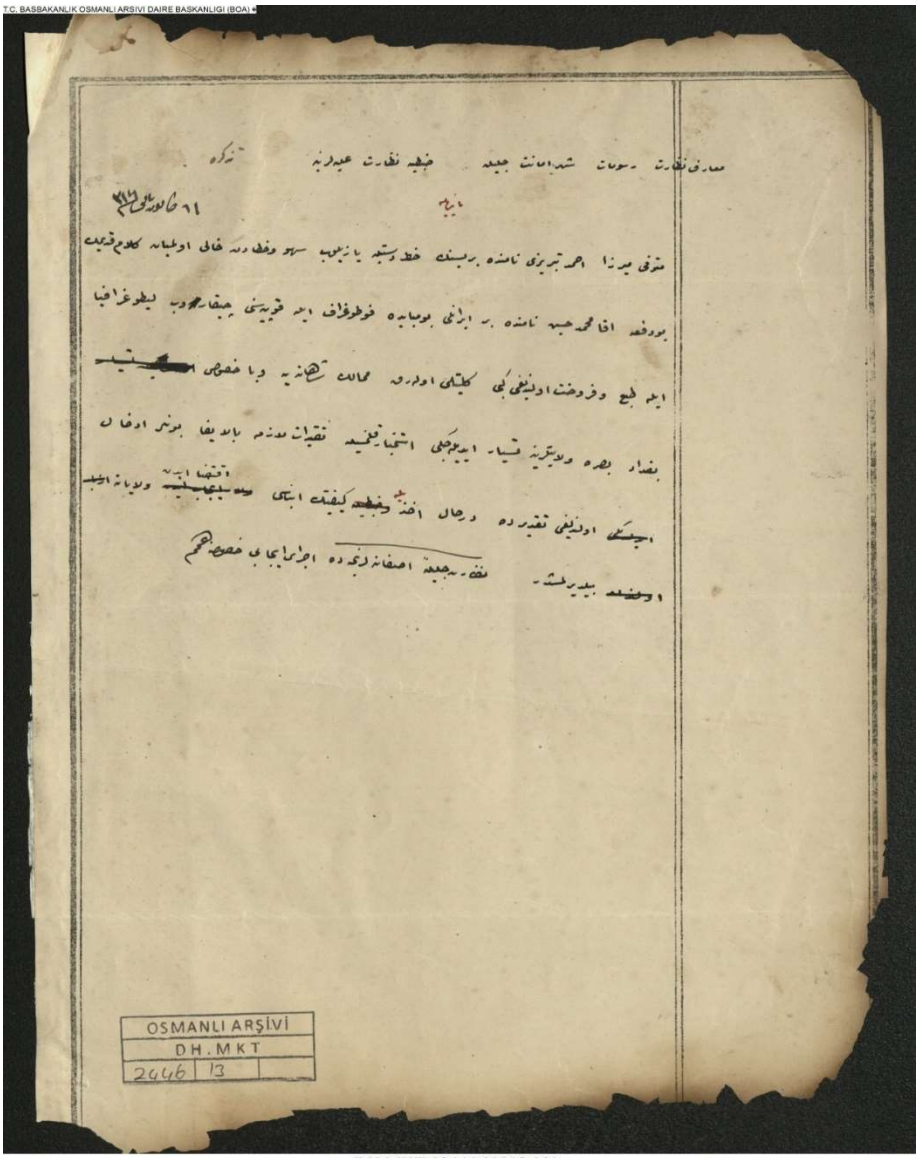
Y.PRK.TKM.00020.00025.001

Belge-9

İ.HUS.00004.00001.001

Belge-10

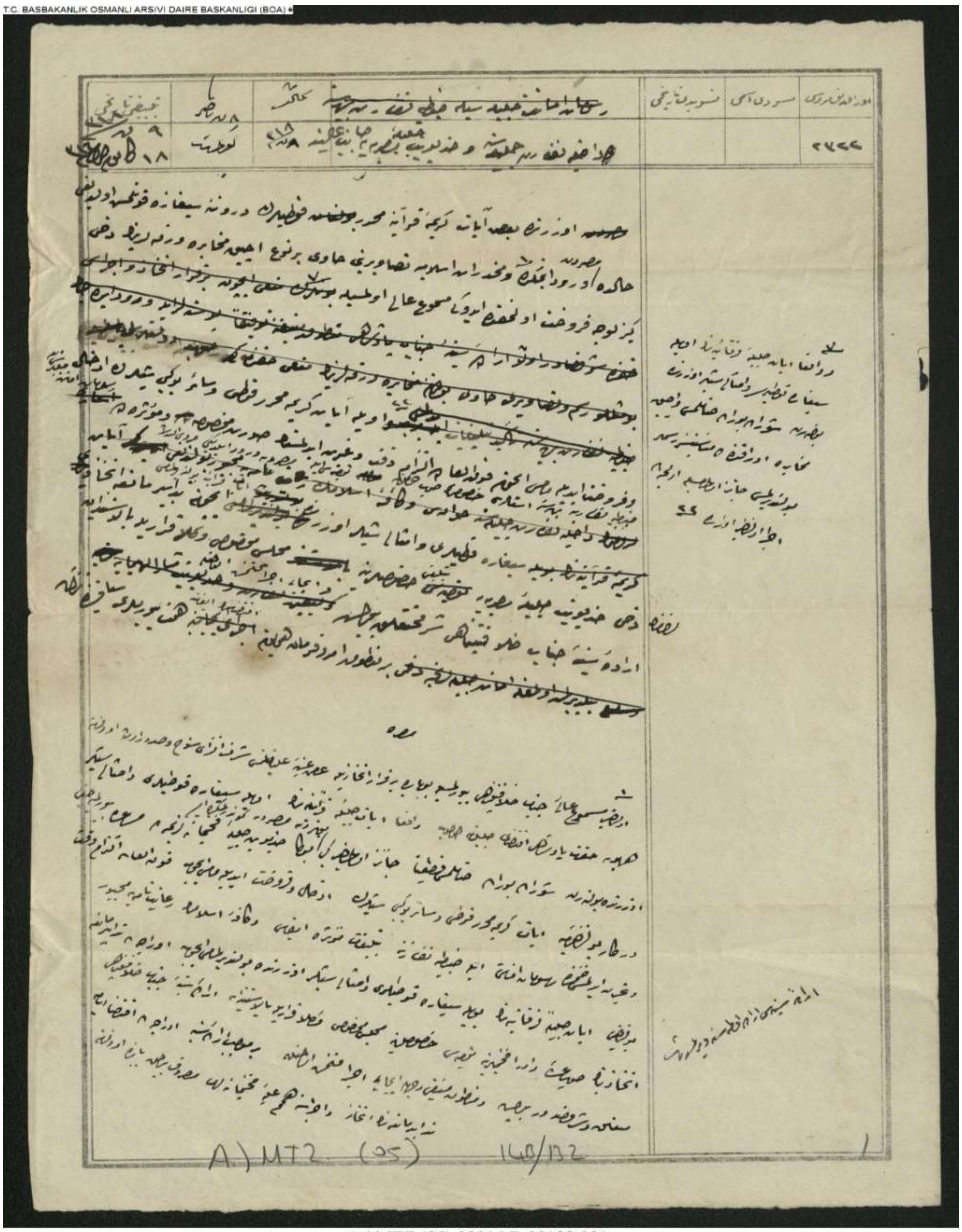

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)
OSMANLI ARŞİVİ
DH.MKT
2446 13

DH.MKT.02446.00013.001

Belge-11

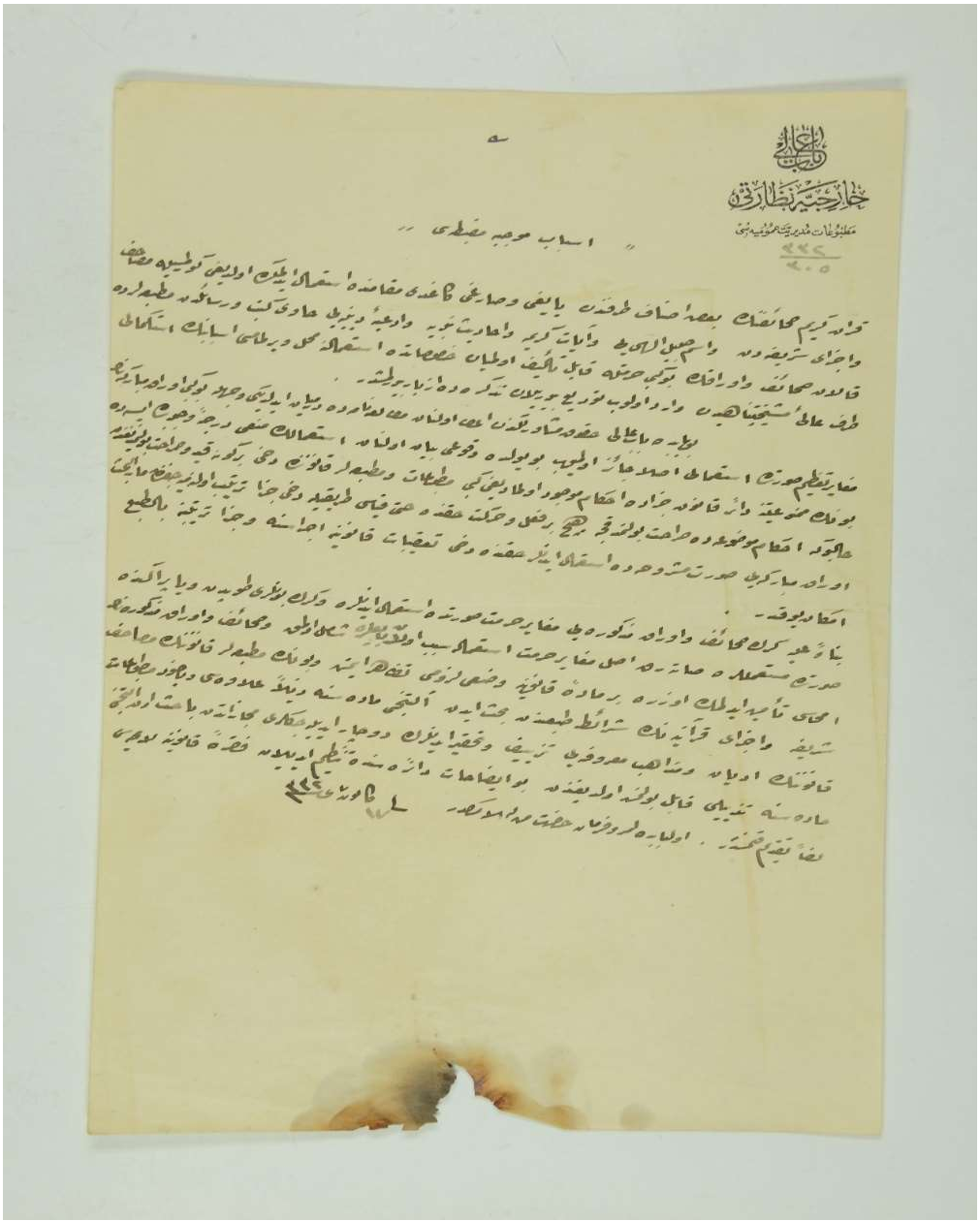
DH.MKT.00605.00033.001
DH.MKT 605/33
1
DH.MKT.00605.00033.002
DH.MKT 605/33
2

Belge-12/1-12/2

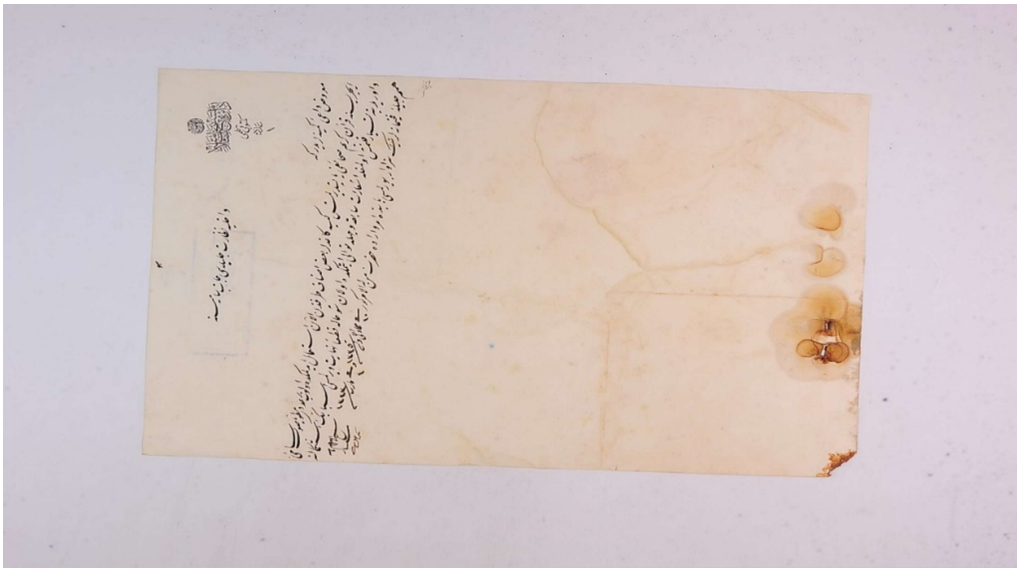

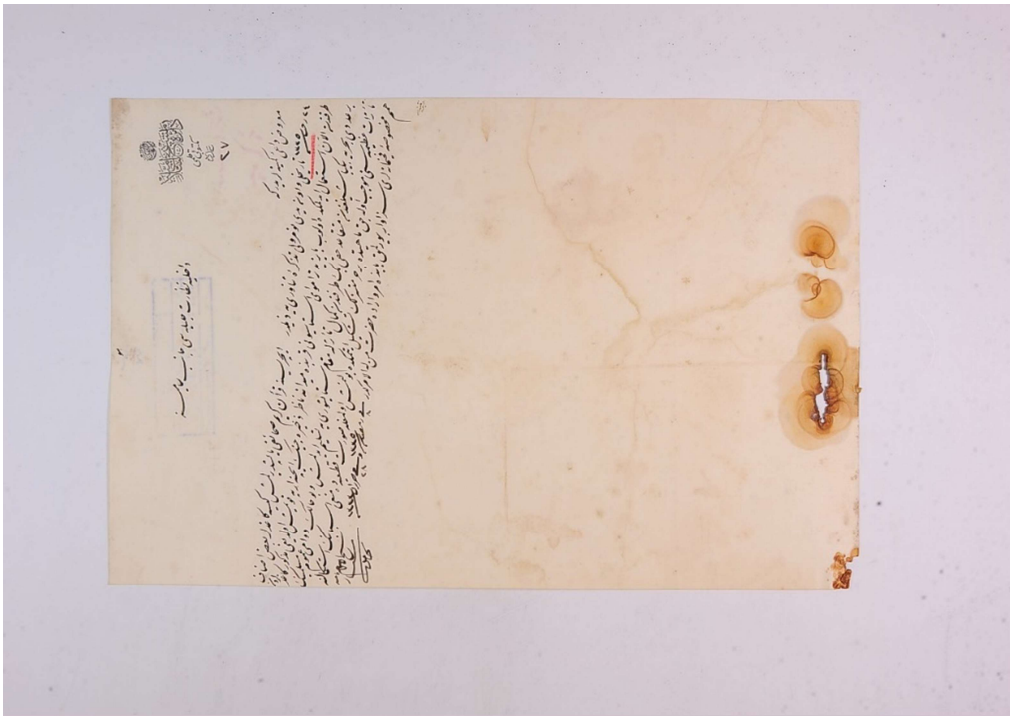
A.}MTZ.(05).00014.B.00132.001

Belge-13

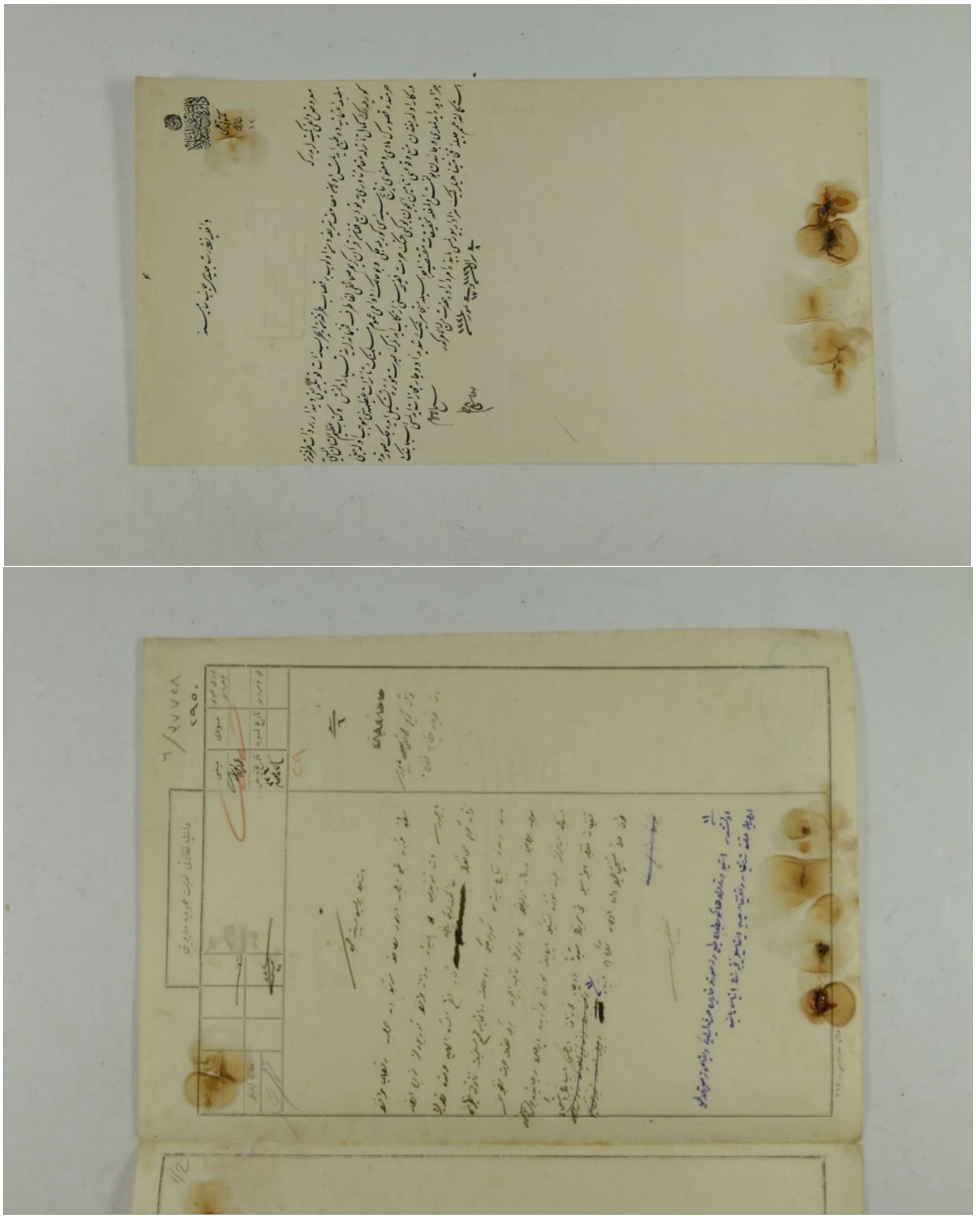

Belge-14

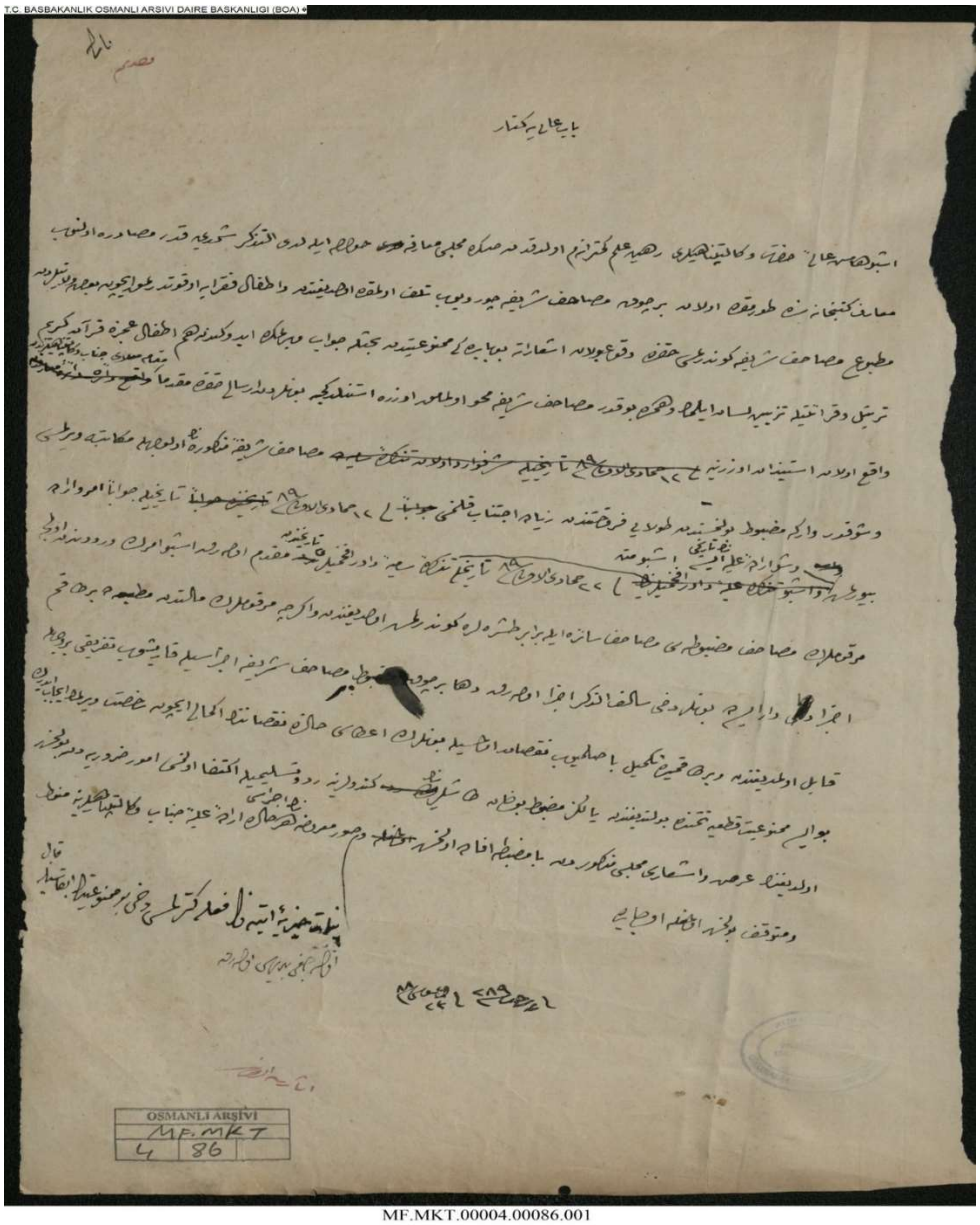

Belge-15/1-2

Belge-16/1-2

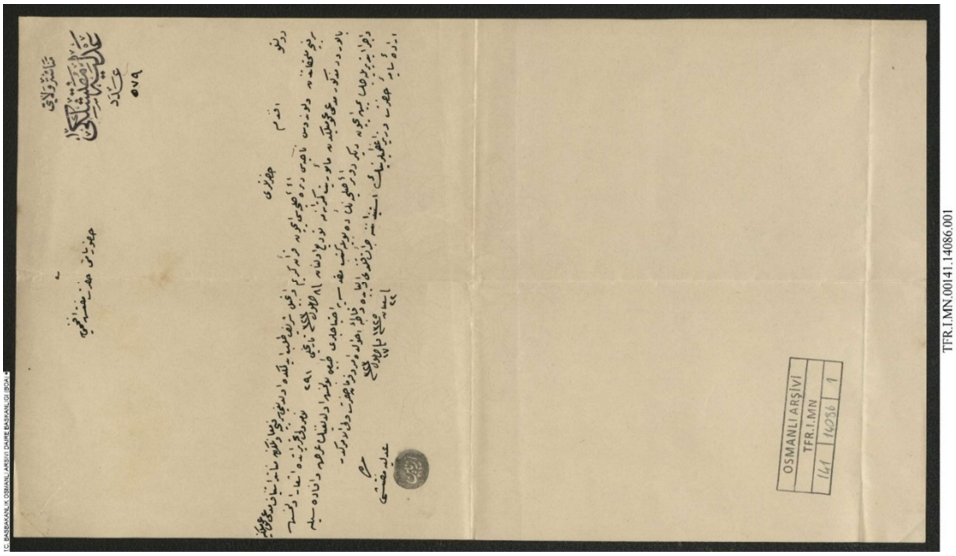
T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

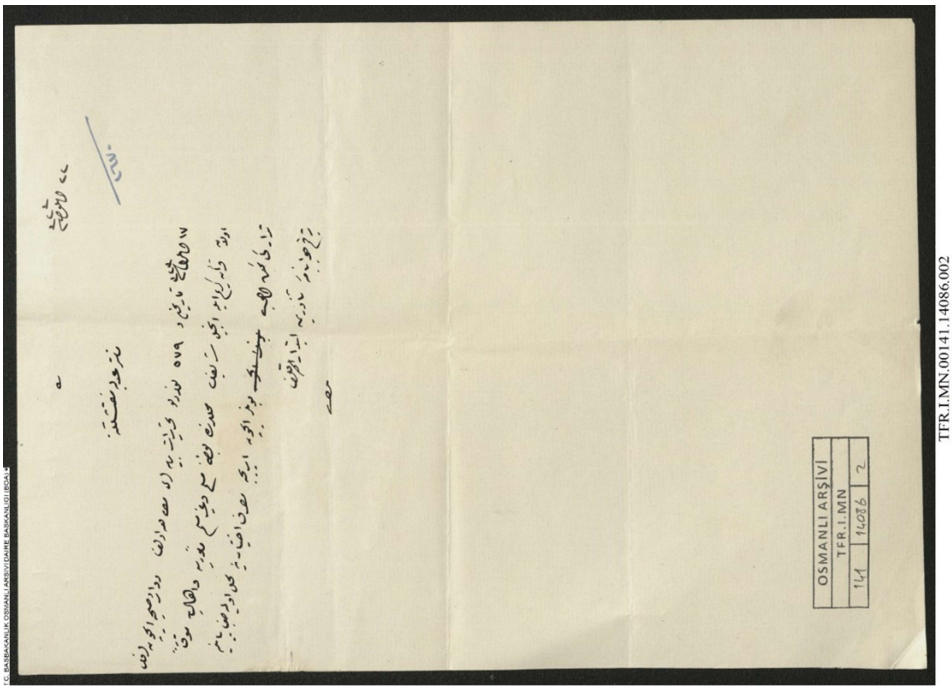

OSMANLI ARŞİVİ
MF.MKT
4 | 86

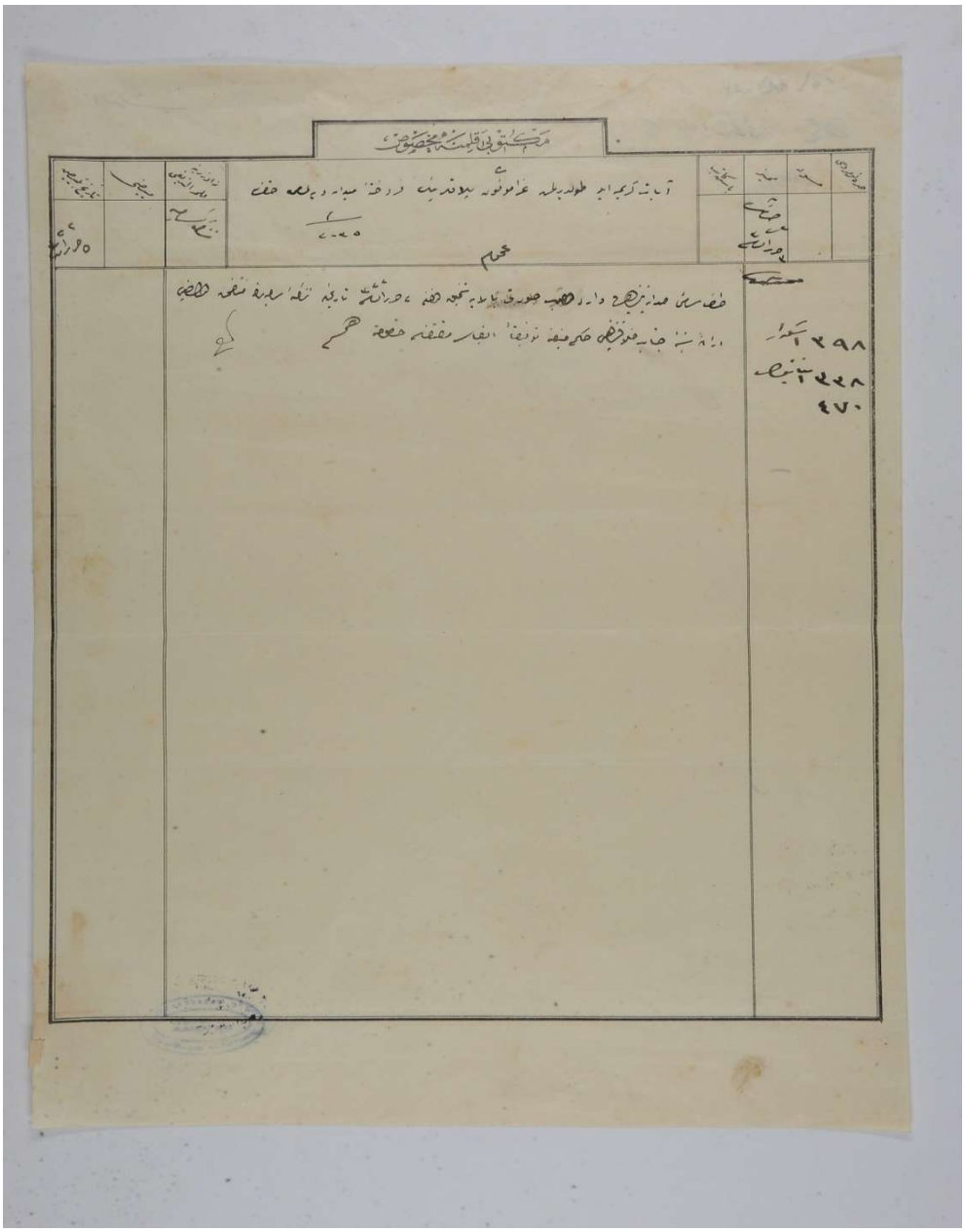
MF.MKT.00004.00086.001

Belge-17

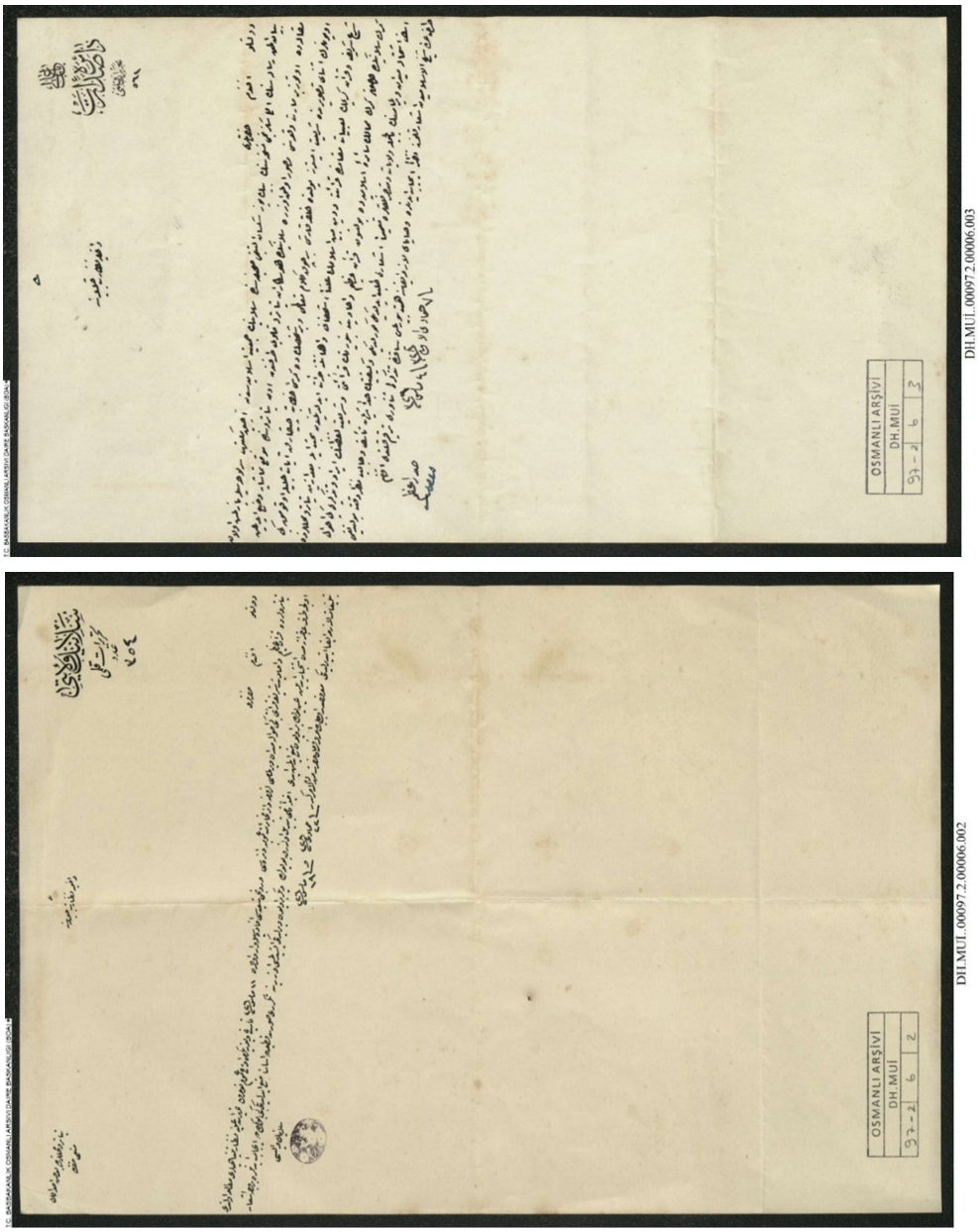

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI BOAA
OSMANLI ARŞİVİ
TFR.I.MN
1/41 | 14086 | 1
TFR.I.MN.00141.14086.001

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI BOAA
OSMANLI ARŞİVİ
TFR.I.MN
1/41 | 14086 | 2
TFR.I.MN.00141.14086.002

Belge-18

Belge-19

OSMANLI ARŞİVİ
DH.MUİ
97 - 2 6 2
DH.MUİ.00097.2.00006.002
OSMANLI ARŞİVİ
DH.MUİ
97 - 2 6 3
DH.MUİ.00097.2.00006.003

Belge-20/1-2